

Шамиль Алядин

ЧАУШ ОГЪЛУ

I

Уйле маали. Кучюк ишчи шеэрчигинде бир къатлы без эвлернинъ къырмызы дамларыны июль кунеси къыздырмакъта. Эали, сыджакътан къоркъып, салкъын кольгелерде сакълангъан. Сокъакъларда кимсе ёкъ.

Биз де, мутерем окъуйыджы, бир-де-бир къаралтыгъа, яхут тереклер талдасына чекилейик. Азачыкъ салкъында отурайыкъ. Энь олмагъанда, иште, шу тула диварлы эвчикнинъ азбарына кирейик. Онынъ пенджерелери корюнмейлер, чюнки этрафы тереклик. Тек сюйрю тёпеси кокке тирелип тура.

Бунда Чауш огълу Мустафа агъа яшай. Онынъ мусафири олайыкъ. Лякин бунинъ ичюн, эвеля, канал устюндеки чоюн копюрден кечмек, сонъ Рават сокъагъы бою эрзакъ тюкяны бетке... — о шимди уйлелик япыкъ — эрзакъ тюкяны бетке юрип, ешилъ къапучыкъ огюнде токъталмакъ ве оны къатгыджа къакъмакъ керек. Бугунъ базар куню. Тюневин хызметте ёрулгъан адамлар, эвде истираат этелер.

Корьдинъизми? Биз янълышмадыкъ! Мустафа агъа эвде. Веранда ичинде сет устюнде отургъан, сол аягъыны янбашы астына тыкъып, сагъ аягъыны миндер устюне узаткъан. Козълери юмукъ. Амма о юкъламай. Куньдюз юкълагъан адети ёкъ. Шай... сюкюнет ичинде отурмагъа... нелердир хусусында тюшюнге севе. Нелерни тюшюне аджеба? Ким бильсин?! Бельки озюнинъ узун омюрини, бельки фаний дюньядаки кедер ве ишанчнынъ башы ве ниаети не ерде экенинидир!.. Амма омюрнинъ ниаети узакъ. Чауш, бабасы ве дедеси киби, такъатлы. Керчек, бир вакъытта сарышын сачлары шимди агъаргъанлар. Эви ве эшьясы энди торунларына адалгъан. Кечкен ве келеджек омюри терезде чекилип, эсапланып къоюлгъан.

Бу эвни Чауш озъ эллери иле ясады. Бунъа къани олмакъ истесенъиз, башынъызны котерип, таванда, софадаки къапу къаснагъында ве пенджерере первазларында оюлгъан орьнеклерге козетинъиз! Бойлелерни тек Мустафа агъа япа биле. Аджайип орьнеклер. Олар багъчадаки арыкъта инълеген сувнынъ нагъмесини, къарылгъачлар чивильдисини темсиль этелер.

Чауш не тюшене? Кимсе бильмей. Бильмек де керекмей.

Лякин кишилик эвден чевик ве эндамлы къыз чыкъты. Яваштан Мустафа агъанынъ янына кельди. Онынъ юмукъ козълеринен отургъан адети барлыгъыны бильсе де, бу сефер шубеленди, чюнки къартнынъ керчектен юкълагъан вакъыты да ола эди.

— Баба!

Мустафа агъа козълерини ачты.

— Манъа кетмек керек! — деди къыз. — Ёлда Шемснургъа да кирип чыкъаджагъым.

Генч омюрнинъ сокъакълары башкъа. Чаушнынъки киби дегиль. Сенинъ иле яшайлар-яшайлар, сонъ эвден чыкъып кетелер. Догъмуш кишинъ сенден айрылып кетеджегини икърар этюв мушкюль шей.

Чауш юкълап къалгъан аягъыны догърултып, сеттен ашагъы тюшюрди, козълери устюне саркъкъан къалпагъыны тюзетти.

— Зевердждед! — деди о, тынч давуш иле. Юрегини исе раатсызлыкъ басты, — Зевердждед, къызым! Бугунъ, базар куню, эвде отурсанъ не ола?

Къыз бабасынынъ янына даа якъын кельди. Ойле якъын ки, тири, шевкълы козълерининъ этрафындаки бурюшиклери онъа ап-айдын сезильдилер. Къыз онъа ялварып козълеринен бакъты.

— Мумкюн дегиль, баба! Мен Шемснурнен корюшмек, базы назариелерни текрарламакъ кереким. Тезден маден технологиясындан имтиан береджегим.

Бир вакытта Чаушнынъ озю де бойле япа эди. Достларынен бирликте дерс азырламакъ зарурлыгыны мана этип, эвден чыкып кете эди. Несиль даима бир-бирини текрарлай.

— Технологияданмы?.. — Мустафа агъа кинаели давушнен сорады. — Ойле олса, кет!

Меселени экиси де чар-чапик анъладылар. Лафны узатмакъ экисине де онъайтсызджа кельди. О себептен алель-аджеле битире къоймагъа ашыкътылар. Сонъ баба куломсиреди. Къызыны тебессюм иле озгъарды. Зеверджед тез-тез басамакълардан ашагъы энрек, багъча ичинде асма юзюм тереклери астында гъайып олды.

Чауш хайли вакыт къызынынъ первасыз адымларына динъленип, онынъ тереклер арасында джазибели юрюшени тасавур этип, ферахланып отурды.

Зеверджед, шубесиз, дюльбер къыз. Дюльбер экенини эр кес биле. Тек эркеклер дегиль. Онъа къадынлар да сукъланып бакълар. Къадыннынъ дюльберлиги бирден сезиле. Амма бу дюльберлик неде экенини анълап оламайсынъ. Чересининъ айдын чизгилериндеми, къолунунъ энгиль арекетиндеми, аджайип тебессюминдеми? Неде? Зеверджед иле юзь-юзьге корюшмек, козьлерининъ саф бакъышларынен хошланмакъ дюнья зевкъы. Зеверджеднинъ юреги баарьнинъ озю киби, бунарсыз.

Мустафа агъа онынъ адымларынынъ давушына чокъ динъленип отурды. Къапугъадже, бана бизим кечип кельген копюримизгедже, шеэрнинъ меркезинедже озгъарды. Адымлар энди кимсеге эшитильмейлер. Амма Чауш оларны эшите. Арыкътаки сувнынъ шырылтысы, къушларнынъ нагъмеси оларакъ эшите. Динъленип талгъан сонъ азачыкъ сезилир кедер иле дерин нефес алды, сонъ озь-озюне деди:

— Бар... бар, къызым! Адамгъа... акъикъий адамгъа не керек, эписини биль. Севинчи де. Кедерни де. Инсан башыны ашагъы саркъытып юрьмек керекмей. Бабам манъа башымны тёпеге котерип юрьмекни огреткен эди. Мен онынъ дегени киби япкъан вакытымда анам манъа дарыла эди: башынъы керегинден зияде, себепсиз, тёпеге котересинъ дей эди. Мен, Зеверджед, санъа башынъны насыл тутмакъ кереклигини огретип отурмайым... ашагъы эгильтип юрьмесенъ, олды!

Къарт Мустафа кимерде озь-озюнен, иште, бойле лакъырды эте эди. Ишчи шеэрчигининъ бир-де-бир ериндеки сокъакъ бою кететкъан яхут артыкъ досту иле дерс азырламакъта олгъан Зеверджед иле субет эте. Итимал къыз... ёкъ, ёкъ. Зеверджед бабасыны алдамаз. Юрегинде насылдыр ислер догъгъан экенлер, оларны гизлемекте не мана? Зеверджеднинъ севген кишиси ёкъ. Даа ёкъ. Ве якъында олмайджакъ. Чауш бунъа эмин. Бойле зеккий ве кибар къызнынъ башыны ким айландыра биледжек? Къайда ойле йигит? Къарт Мустафа ойле йигитни корьгени ёкъ. Амма чокъ яшагъан кишининъ назары эр шейни сезе. О себептен Чауш раат-раат отура.

Юрек тынч олса... шимди бу багъчанынъ ичи киби тынч олса, яхшы. Дюнья тунчыкъ ава агъырлыгы алтында юкъусырамакъта. Оны сувнынъ шырылтысы, япракъларнынъ шытырдысы, къушларнынъ сайравы эйбетлемектелер.

Лякин сюкюнет эбедий олмай. Ола бильмей. Иште, кимдир, ёл къапуны ачты. Багъча ичиндеки сокъакъ бою эвге догъру юрюш этти. Чаушкъа раатсызлыкъ келеята. О, элесленип, башыны котерди, деръал адамны корип, тааджиплениди; чюнки о, даима севинчи кетириджи адам дегиль, кимерде онынъ келюви юрекни титремеге де меджбур эте. Босагъа устюнде Ася пейда олды. Къоншунунъ къызы Ася. Бабасы Николай... автобазада механик. Лякин не къоншулыкънынъ, не де автобазада хызмет этювининъ бунда эмиети ёкъ. Ася — почтальон, башлыджасы бу. Къызнынъ элинде мектюп бар. Чауш Асянынъ пармакълары арасында къысылгъан конвертни яхшы коре.

— Къана, ойнагъыз! — дей Ася. Озю де джариз кулькюнен куле.

Токъта, къарт Мустафа ничюн ойнайджакъ? Онынъ кейфлениджи адамлар арасында булунмагъаны не къадар вакыт. Яшы да энди башкъа. Ондан да гъайры, сачлары безз кишининъ, насылдыр бир джилъвели къызчыкънынъ сёзюнен, атылып турып ойнамасы акъыл иши ола билеми? Ойнамакъ дегиль, бу сепкилли бет къызны тутып, яхшы этип силиштирмек, бакъ, бельки бу догъру олур эди. Амма къызнынъ бу талабы, эльбетте,

матовлик, яхут осал кылыкъ. Чауш буны биле. Чауш озю джебеде экенде, аскерлер почта пейда олгъаныны корип, севинчен, аякълары тѣпеде, эллери устюнде юргенлерини, эвден бир хаберчик кетирген конвертни эльге кечирмек ичюн нидже ошаметли аркетлер япкъанларыны къач дефалар корьген эди. Озю биле къач керелер къуруна берип ойнагъан эди. Ася эски анъанеге риает эте, озюнинъ бу сефер Чаушлар эвине келювинде хусусий мана барлыгъыны сездирмек истей.

Мустафа агъа кульмек, севинмек керек. О исе, козьлерини азачыкъ юма берип, почтальоннынъ къолуна бакъа. Индемей.

— Сизни, Мустафа эмдже, анъламакъ мумкюн дегиль. — Ася хихылдап куле. Ойле шень кызы ки, козьлерине эр шей кулькюнчли, зевкълы олып корюне. — Юкълайдырсынъыз белледим, албу исе айыныкъ экенсинъыз... — Чауш кызыгъа да юкъсырап отургъан киби корюнген. Къарт адамнынъ тюшонджели вазieti юкъугъа бенъзей. — Ойнанъыз! Эбет, ойнанъыз! Ёкъса, бир шей бермем. Ве айтмам. Къана, тез олунъыз!

Ойнамакъ, бу шеньленмек демек. Мустафа ничюн шеньленсин? Конвертлер ичинде эр вакъыт хайырлы хабер олмай. Бир конверт Чаушнынъ хатиринден аля чыкъмай. Баре, ич бир шей кельмегейди. Эй, Алла!

— Насыл хабер кетирдинъ? — деп сорады Чауш кызыдан.

Ася келеяткъанда ашыкъкъан. Бельки де чапкъан. Арыкълардан атлагъан. Кунеш шавлелери алтында терлеген пишкен. Шимди тынч лакъырды эталмай. Нефеси тутыла. Тили курьмеклене. Сѣзлери узюлип-узюлип чыкъмакъталар.

— Огълунъыз... огълунъыз келеята.

Къарт Мустафанынъ фикирлери уюгъан эдилер. Оны Асянынъ узюк, титрек сеслери бирден уянта билерлерми? Ондан да гъайры, Асянынъ сѣзлери асыл да керчекми? Оларгъа насыл инансын?

— Огълум?

— Эбет!

— Ася! Кызым, адамгъа къашанмакъ керекмей. Меним огълум ёкъ. Ничюн ёкъ экени озюнге малюм. Тек санъа дегиль, бу маалледе яшагъанларнынъ эписине белли.

Асянынъ чересиндеки шень тебессюм гъайып олды. Гуя, о ич де олмагъан эди.

— Мен шакъа этмейим, Мустафа эмдже? — деди кызы. Гунасыз, айдын козьлерини къарт Чаушнынъ козьлерине догърултты. Кызынынъ бакъышы ве «эмдже» сѣзюни гъурзуфча аэнкли этип айтувы (чюнки Ася балалыкътан татарлар арасында яшамакъта ве къоншуларынынъ тилинде сѣйлене кельмекте эди) Чаушны инанмагъа, даа догърусы — тааджи пленмеге меджбур этти. Амма козьлеринде аля шубе сезильмекте ве череси кене таш киби аркетсиз къалмакъта эди. О себептен муляйим давуш иле деди: — Огълунъызнынъ ады Дилявер. Ойле демегенми эдинъиз?

— Деген эдим. Сонъ? Буны эсима тюшюрмек ичюн кельдинъми?

— Ёкъ. — Асянынъ, юзюнде кедер сезильди. Онда, эльбет де, кечмишни хатырлатып, Чаушны къасеветлендирмек макъсады ёкъ эди. — Мен, Мустафа эмдже, янълыша да билем. Лякин огълунъызнынъ ады Дилявер эди.. дегильми?

— Ойле! Ойле! — Чауш асабий давушнен джевап берди.

— Не ачувланасынъыз? Адынъызгъа телеграмма кельди. — Кызы, ниает, Чаушкъа элини узатты. Конверт тутып тургъан элини дегиль, дигерини... Мустафа агъа дѣрт буклюю къагъытны алып ачты. О телеграмма деген шейни асыл да севмей тургъан. Чюнки анда эр шей къыска ола. Эр шей тесадюфий, амансыз. — Бу ерде имза этинъиз!

Ася къарындашыны узатты, озю кене кулюмсиреди. Кызы мемнюн. О акълы чыкъты. Къартны тааджи плендирди, къозгъады. Чаушкъа бойле севинч ичюн, керчектен де, ойнамакъ мумкюн.

Мустафа къагъыт узеринде чар-чабик къыйышлы къонгъурлы имза чекти. Асянынъ къолундаки телеграмманы аман къакъыштырып алды. Алды, лякин ачмады, тутып турды, кызыгъа бакъты, бекледи. Не бекледи, Алла бильсин! Бельки ябаний адам огюнде

окъумакъ истемейдир? Ася ябанийми? Къыз яваш-яваш къапу бетке чекиле берди, сонъ тизлери устюндеки кягъытны корьди.

Мустафа агъа текрар озь-озюнен курешип башлады. Къызнынъ сёзлерине инанмакъ истеди. Пек истеди! Чаушнынъ юреги, эльбетте, таш дегиль. Инсан кимерде муджизеге де инанаджагъы келе. Бу сепкилли бет къызчыкънынъ, шень, сафдиль ве намуслы къызчыкънынъ сёзлерине ничюн инанмасын? Къарт адамгъа келип ялан айтаджакъмы? Бу мумкюнми? Ася догърусыны айтты.

Чауш телеграмманынъ кенарына япышыкъ тар кягъытчыкъны къалтыравукъ эллеринен йырта башлады. Ичинде бир шейлер, эбет, бир шейлер бар. Учъ-дёрт сёз, амма къальпте не къадар севинч яхут къасевет догъурув къабилиетине малик! Чауш энди ич бир шей корьмей. Козьлери огюнде арифлер секириклейлер. Козьлюк! Козьлюги къайда? Керек маальде ич еринде олмай. Эй, Алла! Джыйнакъ Шефикъа оны даима кишилик одагъа алып кете. Энди, эки джам парчасыны тапмакъ ичюн орталыкъны ашыр-нешир этмек керек. Амма онсуз бу кягъыт устюндеки боджек шекилли арифлерни бар да, окъу.

Элини миндер астына тыкъты, козьлюк ёкъ эди. Къалкъты, сагъ аягъындан акъсай-акъсай ичери одагъа кетти. Иште, козьлюк — стол устюнде ята. Алель-аджеле буруны устюнде ерлештирди. Кене софагъа чыкъып, телеграмманы элине алды. «Йигирми учюнде Дилявер ёлгъа чыкъты. Поезд отуз дёрт. Вагон еди. Сервер». Окъуды... бир шей анъламады. Текрар окъуп бакъты. Сонъ, бирден йиберильди... козьлеринден яшлар акъып кеттилер.

— Дилявер... огълум!

О инанмакъ истеди. Кягъытчыкъ устюндеки сёзлерге, муджизеге инанмакъ истеди. Лякин бутюнлей дегиль. Чюнки юректе шубе къыбырданды. Чаушнынъ огюнде «ничюн?», «ничюн?» деген сёзлер сырагъа тизилип турдылар. Булар не демек ола? Олюлер къайтып келе билелерми? — деп кедерленди Мустафа агъа, — оларнынъ тирильгенлерини ве текрар къырджыман йигитлер олып кеткенлерини бир-де-бир кимселер корьгенми? — деп тааджиПЛенди Чауш огълу, сонъ иляве этти: — Амма мен кореджегим, яхут алдавынынъ къурбаны оладжагъым. Меджит акъайнынъ иши башкъа тюрлю олгъан эди. Былтыр онгъа телеграмма кельген эди. Бухарадан. Фурунджы Нафе оны, аптесининъ матем мерасимине давет эткен эди. Меджит агъаны, гъарипни, къасевет басты. Эр шейни быракъып, къышнынъ аязында дженазеге кетти. Кетти... лякин Нафенинъ огълу Якъубнынъ тоюна барып тюшти. Бу телеграммадаки сёзлернинъ нетиджеси де акс манада олып чыкъса... Алла косътермесин. Мен дели олурым. Менде юрек ёргъун ве юфкъа. Энди санджым тутып башлай.

Чауш эллеринен самайларыны сыкъты. Козьлери бунарланды, кене кишилик одагъа кирип кетти. Гурс этип сандыкънынъ къапагъыны ачты, ичинде нелердир къарыштырды, сонъ бир топ кягъыт чекип чыкъарды.

— Иште, олар... — элинде эски конвертлер. Оларнынъ кельгени чокъ вакъытлар олгъан. Сараргъанлар, йыргылгъанлар. Къарт Мустафа конвертлерни тёпеге котере берип силькитти, эм къычырды: — Ким акълы? Инсан огълу бойле шейни анълая билеми? Ёкъса, мен о вакъытта... он йыл эвельси янълыштыммы?

Чауш текрар... энди къачынды кередир, озь такъдирине тааджиПЛенип, конвертлерни ачып, мектюплерни окъуп бакъты.

«Дилявер Чауш совет Ватаны огърундаки дженклерде эляк олды...», «Денъиз астындаки чатышмаларда телеф олды», «Джесюрлер олюминен ольди...» Булар не демек?

Къарт Мустафагъа кимсе джевап бермеди. Оны кимсе эшитмеди. Диварлар сустылар. Чауш софагъа чыкъты, багъчада ачыкъ-айдын ава ве сюкюнет укюмран эди. Озю де сусты, сетке отурды, сол аягъыны сагъ янбашы астына тыкъты, тюшонджеге далды. Къальбинде огълу себебинден асыл олгъан яныкъны инкяр этти, ишанчны таныды, ойле таныды ки, енги хабернинъ керчеклигини ис эткен киби олды. Сонъ агълап йиберди. Козьяшлары кольмеги устюнден чыбырып ерге тюшип кеттилер. Кедер ве севинч козьяшлары. О, инанды.

Адам севинсе, я тюркю айта, я куле, яхут да ойнай. Мустафа агъа тюркю айтмагъа бильмей. Сийрек-серпек кулюмсирей. Кишиге озюнинъ хош ислерини ифа этмек ичюн, бир тебессюмнинъ озю кяфи. Амма генчлигинде Чауш ойнай тургъан. Енгиль, дюльбер ойнай тургъан. Мадамки ойле, шимди ничюн аякъларына сербестлик бермесин? Барсын, сагъ аягъы пек араретли ишлемесин. Оюннынъ озю, умумен, муреккеп дегиль ки. Къайтармагъа, яхут лезги оюнына бенъзеген шей. О-о! Чауш оларны, оюнларны, даа унуткъаны ёкъ.

— Сизге не олды, эв? — апансыздан Шефикъанынъ давушы эшитильди, — Эджюз-меджюз корюндими?

Лякин къарысынынъ сеси оны тааджилендирмеди. Аксине, даа енгиль чевириле башлады. Амма эллерини, ничюндир, зияде кермекте эди. Шефикъа басамакълардан тёпеге чыкъты, босагъа устюнде токътады. Къоджасынынъ шеньленюви оны эвеля севиндирди, сонъ кедерлендирди.

— Сен де ойна, апакъай! — деди Мустафа, къарысыны ичери чеккелеп. — Ойна! Къадалып турма!

Шефикъа еринден къыбырдамады. Амма козьлери яваш-яваш кенълеше берди. О тааджилене башлады. Чауш текрар апайынынъ элинден тутып чекти. Шефикъа енге онынъ кучлю эллерине къаршылыкъ косътералмай, ортагъа тюшти. Амма арекетлеринде оюнга бенъзер шей сезильмеди. Насыл сезильсин... гъарип къадын куннинъ сыджагъында тюкянларда зейтюн къыдырып, эси учкъан. Кунеште озю бутюнлей ирип кете язгъан. Бетинден вира тер акъмакъта, юреги дюкюльдемекте — ойнамакъ къайда? Асыл да, оппадакътан оюнга тюше къоймакъ, бу насыл шей? Себеби не? Керчек, къоджасы — себепсиз шеньленген адам дегиль. Къакъынып башлагъан экен, демек, бир шей бар. Э! Барсын, онынъ дегени олсун. Лякин къоджанынъ ойнайткъан оюны не? Омюринде ойле оюн коръгени ёкъ. Я озю? Озю насыл ойнайджакъ? Сонъки сефер не вакъыт ойнагъан эди? Гъалиба, отуз йыл эвельси. Озюнинъ тоюнда. Бундан сонъ даа ойнамакъ сырасы келеджекми аджеба? Шимди къоджасы иле бир ойнап, кечмишни... яшлыкъны хатырлап алгъанда не ола? Бойле тюшюнир экен, эллери озъ башына котерилип кеткенлерини дуймай къалды. Сонъ керчектен ойнап башлады. Оларнынъ... къадын-къоджанынъ омюринде бойле хош ве месут дакъыкъалар якъында олмагъан эди. Къарт Мустафа шимди ойнар экен, озюнинъ къач яшында экенини унутты. Эр шейни унутты.

Къоджасынынъ севинчине Шефикъа да севинди. Себебини бильмесе де севинди. Амма себебини бильсе, бельки юрегини теляш басаджакъ эди. Шефикъа омузларыны ойнатып, джазибели кулюмсирер экен, къоджасындан:

— Не олды шу озю? — деп сорады.

Чауш джевап бермеди. Сусты. Шефикъа къоджасыны тюртти.

— Апламадан-сапламадан бу не демек?

Ойнай-ойнай такъаты тюкенген Чауш кетип, сет устюнде йыкъылды. Шефикъа шашмалап, оданынъ ортасында бир талай тентиреп турды, сонъ о да кетип, эвеллердеки... омюрлерининъ ильки йылларындаки киби, къоджасынынъ янына отурды, омузына янтайды ве сусты. Бекледи. Инат Чауш бу аталакъ-котелек оюннынъ себебини айтаджакъмы ёкъмы? Не къадаргъадже гизлейджек?

Бойле тюшюнип отургъанда, мавы миндер устюнде басма язылы кягъыт коръди... элесленди.

— Бу да не? — деп сорады Шефикъа енге. — Къайдан чыкъты?

Мустафагъа лакъырды этмек къыйын эди. О къадар секириклевлерден сонъ юреги богъазына келип тыкъалгъан киби олды.

— Дилявер... — деди Чауш ве сеси узюлип кетти. — Коръмейсинъми Дилявер келеята.

— Насыл Дилявер? — Шефикъа енге огълунынъ эляк олгъанына чокътан алышкъан, оны о бир дюньягъа озгъаргъан, аналыкъ яныгъыны, окюнчини чокътан агълап битирген эди. Ойле олса да, шимди юреги бирден тепренип алды.

— Бизим Дилявер, — деди Чауш. — Ким оладжакъ?
— Огълуммы? — Шефикъа кьоркьып кетти. Башыны кьоджасынынъ кокюсине тюшюрди, агъламсырады. — Бир шей анъламайым, акъай! Къайдан келе?
— Дженктен.

Шефикъа енгенинъ муреккеп адиселер хусусында тюшюнмеге такъаты ёкъ, такъдир адамны не тарафкъа чевире, о тарафкъа кетмек керек деп биле эди.

— Дженктен? Дженк чокътан битти. Диляверим эляк олды, — кьоджасына инамсызлыкънен бакъты. — Телеграмма не вакъыт кельди? — Енгенинъ къафасында, насылдыр, кьоркьунчлы фикир догъды.

— Ярым саат эвельси. Ася... кетирди, — деди Чауш.

— Я Зевержед? Телеграммадан онынъ хабери бармы?

— Ёкъ.

Шефикъанынъ юреги азачыкъ бошады. Демек, бу — эски телеграмма дегиль. Амма огълу хусусында тюшюнмеге кьоркьты. Онынъ анъына тири Дилявер даа киргени ёкъ. Диляверни ялынъыз реаль аят тирильте, ялынъыз о, къайтарып кетире биле, бу кягъытчыкъ исе — беллисиз кишининъ сёзлери.

— Сервер ким? — деп сорады о, кьоджасындан.

Чауш бу хусуста даа тюшюнмеген эди. Керчектен де, Сервер ким? Къайдан чыкъты?

— Ким олса олсун. Эмиети ёкъ. — Мустафа шай деп, суальге джевап берювден кьуртулды. — Къайдан да олса, чыкъкъан. Досту. Ёлдашы ола биле. Ойле дегильми?

— Шубесиз, — енге башыны салады. Лякин кьоджасынынъ айткъанларына инанмады. О себептен, меселеге озю изаат берди: — Дилявер билетни, поезд кочип кетейткъан маальде алгъандыр. Эбет, ойле олгъандыр. Телеграмма ёлламакъны исе Серверге риджа эткендир.

— Айса... — Чауш, къарысынынъ сёзлерининъ манасына эмиет бермейип, разы олды. — Иш телеграмманы ким ёллагъанында дегиль. Дюнъяда намуслы кишилер азмы? Иш онда ки... кимдир ёллагъан. Биз де алдыкъ. Ве Дилявер сагъ-селямет. Анъладынъмы, Шефикъа? Сагъ-селямет.

Энди къарт Чаушнынъ муджизеге инанувуны кимсе инкяр эталмайджакъ. Диляверни эляк дел бильдирген киши янълышкъан. Ашыкъкъан. Яралы алында корип, олю беллеген. Дилявер исе турып кеткен. Юреги ишлей экен. Шимди келеята... веселям!

Меселе саде. Атта пек саде. Дженктен сонъ бойле, умятсизден джангъа кельгенлер чокъ олды. Буну да ойле эсап этейик!

Эр алда, бу кягъытчыкъта анълашылмагъан шейчиклер чокъ.

— Телеграмма ничюн Пензадан бериле? — Чауш кене шубеде къалды. — Дилявер анда не япа?

— Худжурсынъ, акъай! — Шефикъа енгенинъ козь къапакълары липильдеп алдылар. — Ничюн Пензадан... экен! Фурунджы Нафеден сора: ничюн Бухарада? Чюнки анда яшай. Демек, Дилявернинъ эви де Пензада.

— Сенинъ, апакъай, тюшюнджелеринъ пек къарышыкъ! Меним мийимни де чыбалтасынъ, — деди Чауш. — Адам яшагъан еринде яшай. Яшамагъан еринде яшамай. Бу белли шей. Дилявернинъ эви Пензада олса, барсын, — анда олсун. Барсын, телеграмманы Дилявер дегиль де, башкъасы берсин. Лякин астында огълумнынъ имзасы олмакъ керек эди дегильми? О, Сервер дегени, телеграмманынъ ахырында эки сёзчик даа язып, бизни шубеден кьуртаргъан олса, не олур эди?

— Фена олмаз эди. Лякин адамгъа, алидженап хызмети ичюн, опыкеленмек керекмей. Бельки Дилявер ойле истегендир! — Шефикъа енге башкъасынынъ онъайтсыз аркетини акъкъа чыкъармагъа тырышты. — Бу онынъ идраки.

— Идраки... — Чаушнынъ чырайы кусъти. О вакъианынъ тафсиллятыны тюшюнген сайын, насылдыр, къолайсызлыкълар тапып чыкъара берди. Озю асабийленди. — Ким биле? Бельки сенинъ айткъанынъ кибидир, апакъай! — о, къарысынынъ омузыны

таптады. — Бельки, керчектен де, Дилявернинъ идракидир. Амма мен бу гедже юкълап оламам.

Чауш теренден нефес алды. Онъа бахт кулюмсиреди, лякин юреги теляшта къалды. «Барсын, ойле олсун, — деди Чауш, ниает, — юрекни шубелернен яралай берювде не мана? Огълан кельген сонъ эр шей анълашылыр. Учъ кунъ беклемек керек. Огълумнынъ озю... меним Диляверим насыл экен?»

Къафада кене мусибет фикир асыл олды. Барыпта дельме-тешик олса? Телеграмманы аркъадашы берювининъ себеби де бунда дегильми экен? Такъдир деген шей пек даиметсиз. Лякин Мустафа огълуну бедбахт алында корьмек истемей. Дилявер джебеге кеткенде сагълам, дюльбер эди. Ойле де къайтып кельмек керек.

— Я, Зейнеп? — енге Чаушнынъ енъинден тутып силькитти.

Къадынлар, кимерде тертипке риает этмей, сёзни ерсиз къыстыра къоялар. Огълуну тасавур этип отургъанда, фикирни бойле урькютмек керекми эди?

— Зейнеп! Не? — О Шефикъагъа чевирильди. Келиннинъ эске тюшюви Чаушны теляшкъа кетирди.

Дженк бу аилени Зейнептен де марум эткен эди. Оны чокъ къыдырдылар. Пек чокъ. Тапалмадылар. Келин улъкеден улъкеге юрьген. Еди йыл эвельси андижанлы бир къадын, Зейнеп акъкъында дешетли шейлер эшиткен. Зейнеп гуя танкчылар бригадасында арбий эмшире экен, Кубаньдаки дженклерде эляк олгъан. Ольген адамны тирильтмек мумкюнми? Чаушлар келиннинъ олюмине инандылар.

— Дилявер оны пек севе эди. — Шефикъа агъламсырады. — Кельсе, не дермиз?

— Акъкъатны сёйлермиз.

— Я, сагъ-селямет олса?! О да, Дилявер киби, Русиенинъ бир-де-бир шеэринде отурып къалгъан олса? — Енъи хаберден эеджанланып кеткен енге чешит шейлер тюшюнди.

— Сен такъдирден чокъ шей истейсинъ, — деди онъа Чауш. — Оны дарылтма. Худжур лакъырдымызны эшитип, бизни энъ сонъки севинчимизден мерум эте къоймасын.

— Эй, Танърым! — енге эллерини тёнеге котерди, — Ана, баласыны тири корьмек истей. Бу — гунамы?

— Ёкъ. Ничюн? Лякин эки муджизе бирден юзь бермей, — деп ташлады Чауш. — Мен Зейнепни дженктен эвель бир кере корьдим. Амма озюни севе эдим. Ондан яхшысыны тапалмаз эдик.

Шефикъагъа Зейнеп хусусында тюшюнемек агъыр. Юваш ве дюльбер Зейнепни о да пек бегене эди. Амма не япсын?

— Къач йыл къыдырдыкъ? — енге хатырлап бакъты. — Зейнепнинъ ёкълугъы эсиме тюше, юрегим парча-парча ола.

— Ялварам санъа, мени къаарьлендирме! — деди Чауш къарысына. — Телеф адам кери къайтмай. Дилявер кельсин. Не япыладжагъыны озю аль этер.

— Огълум бир даа эвленмез, — деди Шефикъа.

— Ничюн? — Мустафа тааджиленди. — Яш киши. Къарысыз, баласыз!..

Шефикъа башыны терсине саллады.

— Сен Диляверни бильмейсинъ, — деди онъа. — Азачыкъ ишанчы олса, Зейнепни къыдырыр, бутюн омюри беклер. Дилявер ким? Ондаки эр шей Чаушнынъ озю.

Енге къалкъты. Эллерини янбашларына тиреп, къоджасынынъ къаршысында турды.

— Сениндже, мен Дилявернинъ анасы дегилим. Онъа аят багъыш этмедим, оны тербиелемедим, ойлеми?

— Э! Э! — Чауш иддетленди. — Пек алекетлеме, къадын! Санки огъланны сен асрадынъ да, мен Бабугъан Яйлада гизленип юрьдим. Эгер бильмек истесень... — лякин о, къарысыны дарылтмакъ истемеди, лафыны кесе къойды.

— Айт! Айт! Сонъуна къадар айт! — енге козь къапакъларыны тез-тез ойнатты, беклеп турды. — Балтаны сильтединъми, пытакъны кес! Кесмей къалдырма!

— А! — Чауш ишарет пармагъыны котерди. — Огъул озь ишини озю чезер. Мен, Зеверджедке насыл инансам, Диляверге де ойле инанам.

Шефикъа илекяр кулькюнөн кульди.

— Сизлер... конторада отурып не билесинъиз?

— Я сизлер? — Мустафа къулагъыны Шефикъагъа якъын кетирди, — эвде отурып... ненинъ башыны тештинъиз?

Шефикъа енге бунъа джевап бере биле эди. Бермек истемеди.

— Бакъайыкъ, — деди о, бир талайдан сонъ. — Бельки Дилявернинъ ерине башкъасы эвленир.

— Ким? Зеверджедми? — Мустафа къарысына шубели-шубели бакъты. — Онъа токъунма! Институтны битирсин.

— Къыз сенинъ ичюн пек татлы э? Меним ичюн де ойле. Лякин айткъанларына коре, Зеверджед биревнен мектюплеше экен. Москвадамы, къайдадыр, окъуй, дейлер.

— Не? Не? — Чауш, бий чакъкъан киби, сычрап аякъкъа къалкъты. — Сен чылдырдынъмы?

— Зевкълы шей... — деди Шефикъа енге. — Ничюн мен чылдырам?

Мустафа агъа энъсесини къакъытып алды. Бу асабийленювден делеялет эди.

— Манъа бир фильджан къаве бер! — деди о, къарысына. — Тез ол! Башымнынъ агърысы тутты.

Бир фильджан къаве! О, бир къаде шарап киби кескин, яз геджеси киби къара ве къою... лякин адамгъа не япа биле? Тек юрекни эеджангъа кетире биле ки, Чауш шайна да эеджанлы. Къафадаки фикирлер къайдаларгъадыр ювур, къарт Мустафа оларнынъ пешине еталмай. Козълери огюнде де келин пейда ола, де огъул, де Зеверджед. Огълу иле корюшюв онъа акъикъат олып корюнмей. Ким бильсин... бельки Дилявер бу вакъыткъадже къайдалардадыр быралкъыланан юрьген, сускъан, шимди тюртип чыкъкъандыр. Бойле ола билеми? Ола бильсе, Чауш буны иза этюв ичюн себеп асыл да тапалмайджакъ.

Эляк олмакъ, бу — белли. Огълунынъ эляк олгъаныны эшитюв — агъыр, олюм хабери юрекни яралай, сачлар агъаралар, омузлар ашагъы чёкелер, козълер сёнюклер. Лякин эляк олув кедери, аджизлик ве акъарет кедери дегиль. Огълан джесюрликте телеф олгъан!

Душман иле юзь-юзьге келип дженклекшен, сонъки дакъикъагъа къадар къатты тургъан. Чауш озь Диляверини ойле биле. Зеининде огълуны ойле сакълай. О себептен, юреги саф, парылдакъ. Къарт Мустафа бу вакъыткъадже адамларнынъ юзлерине ифтихар иле бакъа кельди.

Шимди олюм — аят иле денъишти. Аджеба огъул буны насыл эльде этти? Енъиден омюрге къайтув ичюн не берди? Эрликми, ёкъса къоркъакълыкъмы?

Чаушнынъ юреги къопып-къопып кетмекте. О бир огъурсызлыкъ сезеяткъан киби. Адам душман узеринден гъалип кельген, анасы-бабасы ве догъмушлары сагъ-селяметлер. Эвине келип етмек ичюн он йыл юрьмек керек олдымы?

Мустафанынъ озю госпитальни, дженк биткенден эки ай сонъ терк этти. Аркъасында эшья чувалы иле мердивенден ашагъы тюшеяткъаны аля хатиринде. Такъаты ёкъ. Ярасы энюз къапалмагъан. Сагъ аякътан акъсамакъта.

Биринджи сефер яралангъаны дешетли олгъан эди. Моздокта къуршун къабургъасыны сындырды, опъкесини дельди. Госпитальде эки бучукъ ай тедавий этильген сонъ текрар сафкъа къайтып барды. Къыркъ бешинджи йылда Венгрияда аякътан яраланды. Ярым йыл койкада ятмагъа меджбур олды. Гъалебе топ садалары янъгъырагъан маальде Чауш госпиталь пенджересинден азбаргъа, шенълениджи адамларгъа, бакъып, козълериндеки яшларны сильмекте эди. Онынъ юреги севинчли ве азачыкъ да кедерли эди — аркъадашларынен берабер Берлинге барып еталмады.

— Эфкъярланма! — дей эдилер онъа палатадаки аркъадашлары. — Сен озь ишинъни яптынъ. Сен чокъ къан акъыздынъ.

Озь ишини япты. Бу догъру. Элинден кельгенинде. Душман къуршунына огърамагъан олса, даа чокъ япаджакъ эди. Эр алда, эвге темиз юрекнен къайтып кельди!

Орденлери ве медаллери сандыкъята яталар. Достларындан ве догъмушларындан кельген мектюплернен бир ерде. Амма о, вакъытта... госпитальден чыккъянда, олар Чаушнынъ кокюсини яраштырмакъята эдилер. Гъалип аскер олмакъ — гузель шей.

Мустафа шу алында досту Эбу-Бекир Матрабаснынъ эвине сюрип кельди. Совхозда темеллешип къалды. Юзюм багъларында ве мейва багъчаларында хызмет этти. Эвеля достунда яшады, сонъ бу ишчи шеэрчигине кочип кельди. Мында озюне эв къурды ве багъча ясады. Онынъ бабасы да, дедеси де багъчиван эдилер ки, пенджерелери тюбюнде терек осьмесе, яшап оламай эдилер. Ешилъ тереклер чичек ача, осе... козьлерни охшай эдилер.

Мустафа алма тереклерини кесер ве юзюм чубукъларыны багълар экен, огълу аккъында чокъ тюшюне, озъ башында онынъ иле субет эте тургъан. Такъдир адалетсиз иш япты. Яш омюрни гъайып этти.

Такъдир энди озъ хатасыны тюзетмек истей. Мустафагъа огълуны къайтарып берейта. Дилявер кельмекте. Лякин энди севинч ерине — кедер догъды. Юрекни тюшюнджелер ве шубелер басты.

Чауш бир фильджан къаве ичти... файда бермеди. Юрегини не енгиллендирди, не де раатландырды. Фильджаннынъ астында къюю, къара тельбе къалды. Чауш фильджаннынъ ичине диккъятнен бакъты. Гуя бу худжур къара орьнеклер онъа бир шейлер сёйлемек истейлер. Раметли анасы... бу орьнеклерден анълай тургъан. Келеяткъан адам ким? Ниети не? Эдисини айтып анълата тургъан, Чауш анъламай. Амма фильджаннынъ ичине бакъып, кокюс кечирди. Юреги бир шейлер дуйды.

— Мен энди юкълап оламам, — деди Чауш, текрар, — Ёкъ. Оладжакъ шей дегиль.

II

Зеверджеднинъ цех устасы иле ильки корюшюви зевкълы олгъан эди. О, къызнынъ сёзлерини эшиткенде, хахылдап юксек давуш иле кульди. Самимиетнен дегиль, мыскъыллап кульди. Ойле юксек сеснен хахылдады ки, цехнинъ о бир якъындаки адамлар биле элесленип бакътылар.

Кульмек асыл да керек эдими? Зеверджед онъа, эр кеске белли адетий шейни айтты. Озю уйдурып чыкъаргъаны екъ. Ариза деген шей, насыл олса олсун: «Мени ишке къабул этинъиз!..» деген сезлернен башлай.

— Бу — бала багъчасы дегиль, — деп джевап берди онъа цех башлыгъы. — Сен адашкъансынъ!

Худжур адам эди цех башлыгъы. Онъа ишке къадын йиберильсе даима хахылдап куле тургъан. Антер кийген ишчилерни ич де севмей. Зеверджед исе — даа яш къыз. Тыпкъы мектеп талебеси... цехке ишке кирмек истей.

— Мен къайда кельгенимни билем, — деди Зеверджед, цех башлыгъынынъ кулькюси токътагъан сонъ. — Ве сиз мени ишке къабул этеджексинъиз.

Зеверджеднинъ озю де кульди.

— Къабул этмем. Директорнынъ озю эмир этсе биле къабул этмем.

— Къабул этерсинъиз. — Къыз сабырлы, тынч давушнен озъ сёзлерини текрарлады. — Директор эмир этмесе де...

Бу энди адден-ашыкъ эди. Цех башлыгъы артыкъ кульмеге истемеди, аксине, къычырмагъа, къаба сёзлер айтмагъа, атта сёгюнмеге истеди. Амма Зеверджед къаба сёзлер эшитмеди. Цех башлыгъыны ачувлы ниетлеринен бирликте къалдырып, чыкъты.

Къызгъа комсомол комитети кятибине кирмекни тевсие эттилер. Кятип Зеверджед иле лакъырды эткенде кульмеди. Къызнынъ къыйын цехке, къадынлар ишлемеген цехке кирмек истегенине айретленди.

— Ишлемеге пек авессинъизми? — деп сорады о, Зеверджедтен.

— Эбет. Насыл иш олса олсун, фаркъы ёкъ.

— Я, кранда чалышмакъ... юк котермек керек олса?

— Керек олса... чалыша берири.

Кятит энъсесини кышып алды. Тургъан еринде кызы башына беля ачты.

— Бир дакыкыа сабыр этинъиз!

Кятит кетти. Къайдалардадыр ве кимлернендир лакъырды этип кельди. Бир дакыкыада дегиль, он дакыкыада да дегиль, бир саатта. Лякин мемнюн чере иле кельди.

— Бахтлы экенсинъ, — деди о кыызгъа. — Кранда шакирт оладжакъсынъ. Лякин бир шарт иле...

Зеверджед шарт-март таныгъан киши дегиль. Бирев-биревге эйилик этсе, онъа къаршылыкъ оларакъ деръал сокъурджасына эйилик япмакыны яхшы адет деп бильмей.

— Бизде завод Медениет Сарайында авескярлар тегереги бар. Онынъ ишлеринде иштирак этеджексинъ, — деди кятит.

Зеверджед эльбетте, бу «мен санъа — сен манъа» деген шейге бирден патлар эди. Лякин хусусий бир себептен отърю разы ола къойды.

— Озюнъиз къыйметли кятит, авескярлар тегерегининъ бедий акъшамларында булунасынъызмы?

Кятит кызынынъ суалини гъалиба башкъа манада анълады... бир себеп тапып, менимнен корюшмек истей деп тюшондими... Алла бильсин. Чюнки йигит озю яш эди.

— Шубесиз... — деди кятит. Бунынънен, заводдаки ичтимаий омюр ялынъыз озюнинъ устюнде къурулгъаныны анълатмакъ истеди.

— Мени анда ич коръмединъизми?

— Бизде... медениет сарайындамы?

— Эбет, сизде... мен балет тегерегинде эки йылдан бери иштирак этем.

Кызы, йигитнинъ юзюнде аджизлик сезсе де, индемеди. Оны утандырмакъ истемеди.

Эртеси куню Зеверджед крангъа чыкъты. Тёпедде турар экен, авада учкъан... аякълары астындаки янъгыравукъ цех бир якъларгъа чыкъып кететкъан киби кельди. Кран огге, арткъа, сагъгъа, солгъа арекет этмекте. Эр шей машинистнинъ маарети иле олмакыта. Зеверджед те ишлеп башлады. Манивелягъа басты, кранны цех тёпесиндеки эки якълама рельслер узеринде юрьсетти, амма теджрибели, сабырлы уста оны кимерде токътатты. Бильмеген шейлерини огретти. Устаныкъ озю, эр шейни тюшонип ташынып япкъан адам, кранны кочюрсе, къакындырмай силькиндивмей алып кете, юкни тайин этильген ерине алып барып къоя. Зеверджедке де ойле япмакыны огретти. Кызы гъайрет этти, тез вакытта акыкый кранджы олды. Бир талай вакыт кечкен сонъ Шемснурны озюне шакирт этип алды. Шимди экиси бир-бирини денъиштирип чалышалар. Цех башлыгъы антерли ишчилерге алышты. Лякин къатий ве инат кызыларгъа кулюмсиреп бакъкъан вакыты аз ола — даима кусип юре. Атта истисал мушавересинде Зеверджедни макътагъан маалинде биле къашлары чатылгъан ола: «огюнъде юрегим ирип кеткени ёкъ... хаберинъ олсун...» демек истейми... ничюн, белли дегиль.

Зеверджед бугунъ завод къапусындан ичери хош ислер иле кирди, юреги эеджанлы эди.

О, къальбиндеки сырыны ёлда гъайып этмемек ичюн, кимсеге бакъмады, кимсенен лакъырды этмеди. Февкъульаде вазифени эда ичюн кететкъан киби ашыкъты. Азбар ичинде токъталып, кельген-кечкен эр кес иле меракъланджы кызыларнынъ янында да эгленмеди. Тюневин базар куню эди. Бельки адеттен тыш бир адисе юзь бергендир? Бирев-биревнен таныш олгъандыр, биревге эвленмек ичюн теклиф этильгендир, ниает, къайдалардандыр насылдыр яш киши пейда олгъандыр? Онынъ ким экенини бильмек керек. Бу кызы сюрюсининъ янындан индемей кечип кетмек мумкюнми? Лякин Зеверджед кызыларгъа къулакъ асмады.

— Зевердже-эд! — кызылар тааджипленип, онынъ артындан къычырдылар. — Къайда ашыкъасынъ? Токъта!

Зеверджед айланып бакъмады. Тез-тез цехке кирип кетти. Анда, цехте, Шемснур беклей. Зеверджед оны коръмек керек.

Лякин къулагына бирден даргын сес кирди.

— Бу не демек ола, кыйметлим? Кечикип башлайсынъ... биревге даа ашыкъ олдынъмы?

Бу сёзлер шакъа сырасында айтылдымы, джиддий оларакъмы? Зеверджед анълап оламады. Къызларнынъ эписи азбарда. Ничюн эльдиректе мен кечикем? Адамнынъ юреги бойле этип къырыла, севинчи бойле ольдюриле. Оны да япкъан ким? Энь якъын досту, Шемснур.

— Санъа не олды, кыйметлим? — деди онъа Зеверджед тынч дауш иле.

— Сааткъа бакъ! Ёкъса, сенинъ ичюн бир смена даа чалышайыммы? — Шемснур кабина къапусыны тарс этип ачты, достуна анахтарны фырлатты. — Меним де шахсий аятым бар. Тек сенинъ дегиль!

Зеверджеднинъ келеяткъан маальде чересинде сезильген тебессюми ирип кетти. Козълеринде исе аля севинч янмакъта эди. Шемснур буны сезмедими аджеба? Достундан: «Не енъилик бар», деп сорамайджакъмы?

Ёкъ, ойле ниет сезильмеди. Кетяяткъанда кофтасынынъ якъасыны дёгмеледи, сачларыны тюзетти, айланма демир мердивенден ашагъы акъырын-акъырын тюше башлады. Тюшмекте экен, агъыр потюклерини басамакъларгъа аселет къатты-къатты урды... ойле тасырдатты ки, цех таваны астында акис сада янъгъырады.

Зеверджеднинъ къальбиндеки севинч кедерге чевирильди.

— Шемснур! — кийик сеснен къычырды о. Къыз токъталды. Чевирилип бакъмады.

— Сонъ?

— Телеграмма кельди.

— Мектюплери азлыкъ этти... телеграмма да ёлладымы? — деди Шемснур.

— Насыл мектюплер? — Зеверджед тааджиplenди. — Биз оны эляк олды деп биле эдик.

Шемснур, сёз Зеверджед иле мектюплешкен студент устюнде кетмегенини анълагъан сонъ, къаз киби, боюныны тёпеге созды.

— Мен сизнинъ эвинъиздеки сырларынынъ кыйдан билейим? — деп ташлады о.

— Шаштынъмы, не?! — Зеверджед, ичиндеки эеджанлы тыялмай, сагъ элини араретле къакъкъалады, — Телеграмма агъамдан!

— Агъанъдан? Насыл?

Зеверджед кечкен кузьде онъа агъасы акъкъында базы шейлер айткъан эди. Шемснур озъ бабасындан да эшиткен эди гъалиба. Бир вакъытларда Шемснурларнынъ эви Чаушларнен къоншу экен. Шемснур озю де оларнынъ эвинде бир дефа яш бир бариели коръгени эсинде. Бу чокътан олгъан шей. О вакъытта эписи кучюк балалар эди. Демек, телеграмма ондан.

— Дилявер тири... анълайсынъмы? Тири! — Зеверджед эеджанлы дауш иле анълата башлады, — Энди келеята.

Арбий бариели, дюльбер яш киши. Буларнынъ шеэринде келеята. Зевкълы шей. Шемснур бир вакъытларда, эвде озъ башында олгъанда, озюни офицер къадыны тасавур этмек истеген эди. Тааджиplenмеге шей ёкъ къараман йигиттен къоджа акъкъында къызларнынъ эписи хаялланмагъа севе. Ойле экен, Шемснур тюшюнип бакъмакъ, ольчеп бичмек керек. Айса?! Зеверджед къач йыллар эвельси, гъалиба, онынъ къарысы дженкте гъайып олгъаныны айткъан эди. Эбет! Гъайып олды деген эди. Гъарип! Яш экенде олип кеткен. Лякин энди иш башкъа... къарысы ольген, озю сагъ. Киши акъкъында бойле тюшюнмек, эльбетте, яхшы дегиль. Амма Шемснур тюшюнджеге далды. Фикир деген шейден къачып къуртулмакъ мумкюн дегиль. Не япмалы? Йигирми беш яшында экенде озъ бахтынънынъ пешинден авланмакъ керек ола.

Шемснур энди мердивеннинъ астына тюшкен, къапу огюнде токъталгъан эди. Босагъадан атлап тышкъа чыкып кетмеди.

— Буны чар-чапик айтмагъанынъ не? — деди о Зеверджедке.

— Устюме атылдынъ. Не япмакъ керек эдим? Къорчаландым, — Зеверджед кедерини бирден айта къойды,

— Мени афу эт, тувгъанчыгъым! Пек ёрулдым. — Элинен манълайыны сыйпады, — Агъань... не вакъыт келеджек дединъ?

— Бурскунь.

— Гузе-эль. Барып къаршылайджакъмыз! Ойлеми? — Шемснур баягъы язылгъан киби корюнди — Бакъ, манъа хабер этмеге унутма!

Зеверджеднинъ юрегинде де ынджынув къалмады. Кулюмсиреп башлады.

— Агъам пек севинир, — деди о ве козюни къыпты.

Акъшам Шемснур кийинип къушанып Чавушнынъ эвине кетти. Зеверджед сменадан къайтып кельгенде о, софада Шефикъа енге иле лакъырды этип турмакъта эди.

Азбардаки чичеклер суварылгъан, юзюмлер тюбюндеки сокъакъ сипирильген, сув сепильген. Чыракъ ярыгъы ешилъ япракълар арасындан кечип, ерни айдынлатмакъта.

— Иште, къызынъыз да... — Деди Шемснур, достуны эриштирип.

Шефикъа енге ягъбез иле савут сюртмекте эди.

— Бу насыл къыяфет? — деп къычырды о къызына. — Сен къайдан келесинъ?

— Иштен... — деди Зеверджед ве назары Шемснурнынъ устюндеки енъи антерге тюшти. — Не вакъыт тиктирдинъ?

— Бааръде. — Шемснур этеклерине бакъынды, — Насыл?

— Худжурсынъ. Ничюн бу вакъыткъадже индемединъ?

— Алемни тааджиПЛендирмек истедим! — деди Шемснур.

Гуя Дилявер бу вакъыткъадже Шемснурны беклеп отургъан да, шимди оны бахтлы этмек ичюн келеята. Шефикъа къызнынъ мерамыны деръал бильди. Бильди ве эти-тени чимирдеди. Савускъаннынъки киби тегерек козлю бу, идракли ве мустакъиль къыз Чаушнынъ аилеси ичюн телюкели эди. Эркеклер бойле пич къызларгъа деръал уруналар, джильвелерине къапыла къоялар. Олар корюниште зиянсыз, ичлери эркек асрети толу ола. Кимерде къашларынынъ бирисини тепеге котерип, дигерини ашагъы эндице, кишиге ойле араретли ве эеджанлы назарлар аталар ки, энъ сувукъ къальпнинъ озю алевленип кете. Дилявернинъ юреги алевленмек керекми? Я Зейнеби? Юваш Зейнеби? Оны къыдырсын, тапсын. Башкъа шей тюшюнмесин. Керчек, Шемснур Шефикъанынъ янында бир къушчыкъ киби сайрамакъта, лякин Диляверни Шемснурнынъ къучагъы ичине атмакъ олмаз.

Енге озь ачувыны озь къызы устуне теге башлады, гуя Шемснурнынъ бу къылыкълары ичюн Зеверджед къабаатлы эди.

— Экинъиз де пек ильванлысынъыз, — Шефикъа козьлерининъ къыйыгъындан Шемснургъа бакъып, аст дудагъыны къыйыштырды. — Ишке кеткенде садедже кийинмек де мумкюн!

— Кене бегенмеди... — деди Зеверджед, океленип. — Меним не ерим ильванлы?

— Устюндеки о пуллу антер не? Ильван дегильми? — енге иддетленди. — Эскидже антер, яхут блузка кийген олсанъ, белинъ сынаджакъ эдими? Сен машинистсинъ, ишчисинъ. Оперетта артисткасы дегильсинъ.

— Яхшы... ярын памукълы штан кийип кетерим... — Зеверджед верандагъа котерильди, асабийленип, сумкасыны стол устуне атты.

— Эбет! Къызынъызны бираз тертипке чекинъиз! — деди Шемснур, озю Шефикъа енгеге козь къыпып алды. — Ишке де, Медениет Сарайына кельген киби, ярашынып келе. Эр кеснинъ козю онда.

Зеверджеднинъ къашлары чатылдылар.

— Сен сус! — деди о, достуна, — Анамны кушкюшлеме!

— Мен догърусыны айтам.

— Догърусыны айтсанъ, озюнь акъкъында да айт!

— Манъа эр шей мумкюн. Мен мусафирликке кельдим, — деди Шемснур ясама незакет иле, сонъ иляве этти. — Сизинъ эвде байрам.

Шемснур илякяр къыз. Япкъан эр шейи самимий олып чыкъа, эр шейи юрекни арекетке кетире. Енге къызнынъ тыкъыла бергенининъ себебини энди сезди, амма онъа

бир шей айтып оламады. Сувукъ кызы олса, онъа асыл да кыулакъ асмаз эди, амма бу сыджакъ, айнеджи.

Чауш багычада вишне тереги тюбюнде отурыр экен, верандада олган лакъырдынынъ эписини эшиткен. Кийим акъкында бу къадар идалашмакъ керекми аджеба, деп тюшонди о озь башында, сонъ къакъына берип скемледен турды. Террасагъа догърулды.

— Юреклеримиз севинч иле толу, бу догъру, — деди о, кыуру давушнен. Ойле дегенде къадынлар элесленип онъа чевирильдилер — хусусан меним ве Шефикъанынъ юреклери. Зеверджднинъ дегиль. Зан этсем, агъасы хатиринде ёкъ.

— Хатиримде бар! — деди Зеверджд.

— Меним де эсимде, — Шемснур козылерини азачыкъ юмып, кулюмсиреди. — Бабамнынъ да эсинде. Дюльбер йигит эди дей турган.

— Ойле эди. — Мустафанынъ давушында асрет ве шефкъат дуюлды, — Матрабас огълумны бильмек керек. Та, балалыгъындан. Керчек, бабанъ насыл? Яхшымы?

— Гузель. О шимди баш агроном.

— Ойлеми? — Чауш хошнут алда башыны котерди, — языкъ... якъында корюшмедик.

— О, келеджек, — деди Шемснур. — Беклеймиз.

— Демек, тек огъланны дегиль, достумны да кореджегим. Кельсин... мор-патильджан туршусы да кетирсин.

Чауш бойле деди, юреги исе, ничюндир, сызлап алды. Къарт Мустафанынъ юрегининъ сызлавы Шемснур ичюн не демек ола? Кызынынъ мерамы — бариелини корьмек... озюни де корьсетип, сонъ йигитнинъ башыны нокъталамакъ. Генчлик, дюльбер чере ве наз... булар иле йигитни делиртмек кучъ дегиль? Тасавурында бельки огълан энди бу кызынынъдыр.

Не акъкы бар? Чаушнынъ ачувы къозгъалып кетти. Шефикъа иле экимиз бахтымызны сонъунадже бекледик, огълумыз адам олсун деп, онъа эр шейни бердик. Дилявернинъ озю де адамларнынъ саадети огърунда дженк этти, девлет месут аят корьди. Шемснур исе айын-оюн иле огъланны эльге аладжакъ. Аладжакъ, лякин бир шей бермейджек, не козыяшы, не кедер, не марумиет.

Чауш гедже керчектен де, юкълап оламады, сабагъадже огълуну тюшонип чыкъты. Кысаетленди, эджанланды. Шемснур башкъасы яраткъан бахткъа саип олмакъ истей. Ничюн? Кыдын ве... яш экенлиги ичюнми?

Ёкъ. Дилявер эвельки Дилявер олса, намуслы кызы федакярлыгына ляйыкъ. Кызы оны дюльбер экени, офицер экени ичюн дегиль, эр шейни джемиет огърунда фида эткени ичюн севмек керек.

Чауш хаялында огълуну эльсиз, аякъсыз, сокъур корьмеге къоркъкъанындан, козылерини къапатты.

— Дюльбер йигит эди, — деди Мустафа, агъыр тюшонджелерден къуртулмакъ, Дилявернинъ яшлыгыны тасавур этмек ичюн.

— Эбет, — Шефикъа теренден кокюс кечирди. — Тали бизге аджайип огълун багыш эткен эди. — Онынъ тасавурында да, эски эвлеринде яшаган вакъытта къапудан кирип келеяткъан яш денъизджи корюнди. — Ах, меним Диляверим!

Чауш террасагъа, бу къадынлар джемиетинде ах-вах деп, кокюс кечирип турмакъ ичюн кельмеди. Онъа сёнген чубугъыны якъмакъ керек эди. Кибрит кыдырыр экен, юзюни Шемснурнынъ козылеринден сакълады, чюнки озюнинъ козылеринден яшлар бурькмекте эдилер. Кибритни чокъ кыдырды. Кибрит кыдыргъаныны унутты. Ниает, тапкъан сонъ сусты, чубукъны шыркъылдатаракъ, тутандырды, басамакълардан ашагъы тюшип кетти.

III

Учь кунъ, эки гедже кечти. Чауш, Шефикъа енге ве Зеверджд — учеви автобускъа минип, Диляверни къаршылап алмакъ ичюн станциягъа кеттилер. Шемснургъа хабер

этмедилер. Диляверни кызгъанып дегиль, шай... огъул севинчини де, кедерини де тек озьлери корьмек истедилер. Мустафа тюшкюн эди. Соньки учь кунь ичинде азды тозды, козьлери сёнюкти. Аягъы зияде сызлай башлады.

— Балалар эвге кеч кельселер ана-баба азаплана, — деди о, автобускъа минер экен. — Балалар ичюн исе бунынъ ич эмиети ёкъ.

Зеверджед бу сёзлерни озюне чекти. Кеченлерде Медениет сарайында эстрада концерти олды. Эвге яры геджеде кьайтып кельди. Шимди бабасы оны опькелемек истедими, Алла бильсин. Лякин Чаушны эеджанландыргъан шей, гъалиба, башкъа.

Станция пек узакъ корюнди. Ёлда бензин битти. Шофёр бензин кьоймакъ ичюн колонкада токьтады. Бир талай даа юрьген сонъ, баллон бошады, денъиштирмек керек олды. Мустафа къасеветленди, азапланды. Огълуны кореджекми? Не вакъыт кореджек? Автобус пенджересинден чёллерге, тереклерге козетерек, тюшкюнленди.

Станциягъа вакъытында келип еттилер. Керчек, поезд кельген, амма кочькени ёкъ. Ёлджулар вагонлардан чыкьып битмек узьре. Токьтав мулетининъ соньки дакъыкъалары. Зеверджед телеграммада косьтерильген вагонгъа чапты. О — яш ве атик, эр шей къолундан келе. Чауш ве Шефикъа исе перрон бойлап акьырын-акьырын кеттилер. Астма енгеге тез арекет эттирмеди. Мустафа исе зияде акъсай. Тек козьлери ашыкъалар. Козьлер энди вагон басамакълары устюнделер.

Бу дакъыкъалар... Дилявернинъ козьге корюнеджек дакъыкъалары, не къадар узун ве агъыр! Чаушнынъ чересинде къан ренки къалмады. Ёрулып, ком-кок олды.

Зеверджед кьайда батты, джаным? Экиси де чыкъалмагъанлары не? Севинип... къучакълашып, опюшип отуралармы, аджеба? Ёкъса, юкю агъырмы? Я, алы ёкъмы? Лякин ишни созмакъ, къарт Мустафаны чекиштирмек керекмей.

Кьоншу вагондан, элинде бала велосипеди, шляпалы киши чыкьты. Бу — соньки ёлджу. Кечиккен. Юкюнинъ чаресини тапалмай, эгленип къалгъан.

Чауш чыдаямлады. Огге, поездгъа догъру ынтылды. Бу арада вагон къапусында Зеверджед пейда олды. Янында кимсе ёкъ. Бир озю.

Гудок окюрди. Поезд кочьти. Зеверджед басамакълардан ерге сычрады. Сонъ, кетейткъан поездге козетип турды.

— Кьайда о? — деп сорады Чауш, — Дилявер кьайда?

Зеверджед омузларыны кьысты.

— Башкъа вагонда олмалы, — деди Шефикъа енге. Лякин энди кеч эди. Поезд сурьатыны арттырды, кондуктор Чаушларнен сагълыкълашыр киби, сары байрачыкъны туткъан къолуны котерди. Шефикъа енге агъламсырады. — Меним огълум кьайда?

— Бельки телеграммада поезднинъ номерини къарыштыргъандырлар? — деди Зеверджед. — Бутюн купелерни бакъып чыкьтым. Сораштырдым...

Къыз анасыны къучакълады, омузларындан сыйпады, тынчландырмакъ истеди.

— Вагонларнынъ да эписине кирип бакъмакъ керек эдинъ, — деди Шефикъа, козьлерини сюртерек. — Бельки юкълап къалып... станцияны сезмегендир?!

Инсан, ишанчны муафаза ичюн, себеп чокъ тапа. Ишанчны исе муафаза этмемек мумкюн дегиль. Чюнки о, адам ичюн даима зарур. Онынъ элинден огълуну чекип алмагъа кимсенинъ акъкъы ёкъ. Зеверджед анасынынъ айткъанына разы олды.

— Керек эди, амма биз кеч кельдик, — деди о.

— Я, Дилявер вагондан эр кестен эвель чыкьып, шимди вокзалда, ёлджулар залында беклеп отургъан олса... не дерсинъиз? — Шефикъа енге кьызынынъ козьлери ичине тикленип къалды.

Бу акъылгъа яткъан шей эди. Олар деръал беяз эвнинъ ичине кирдилер. Ичериде узун ве кень скемлелер туралар. Амма Чаушларны мында да кьырыкъ хаял беклемекте эди. Скемлелер — бошлар. Зал ичинде бир адам отура. Вагондан бала велосипеди иле чыкькъан шляпалы.

— Я, Дилявер? — деди Шефикъа енге. — Кьайда о?

Даа не тюшонмели? Не кьарарлаштырмалы? Лякин... Дилявер дос-догъру эвге кете де биле. Эр кес ойле япа биле — кьаршылап алгъан адам олмагъан сонъ, эльбетте эвни озю кьыдырып тапмагъа меджбур. Бельки телеграмма джоюлды, яхут кечикти? Бунъа акъылымыз етмегени? Дилявер энди эвнинъ огюнде, скемлечик устюнде отура... Матюв догъмушлары исе оны вагонда кьыдырмакъталар.

Автобус даа кеткени ёкъ. Етишмек керек. Рыкъма-рыкъ машинагъа сонъки ёлджулар сокьулмакъталар.

Эвге! Тез-тез эвге! Шефикъа ве Зеверджед, токътамай тынмай кокюс кечире, бир шейлер япмагъа азырланалар. Фикрен олар энди эвделер. Дилявернинъ яындалар. Чауш суса. Череси, эвелькиси киби, кьааръли.

IV

Станция иле шеэр арасындаки он километрлик ёл уджсуз-бужакъсыз олып корюнди. Шофёр бензин кьоймакъ, баллонны денъиштирмек ичюн автобусны токътатмады, лякин пек акъырын юрди. Зеверджед пенджеренден башыны чыкъарып бакъа берди, Дилявернинъ машинада, яхут ёлда бир озюнинъ кететкъаныны корьмеге тельмирди, амма коре бильмеди.

Дилявер эвде де ёкъ эди.

Шефикъа кьапу огюндеки етиль скемлечик устюне озю отурды, текрар тюшонджелерге далды.

— Огълум! — дие инъледи о, — сен кьайдасынъ? Зеверджед анасынынъ юрегини алмакъ, оны тынчландырмакъ ичюн нелер айтмады... нелер япмады?! Де омузларындан кьучакълады, де янагъындан сыйпады.

— Аначыгъым! Дилявер келир. Шубе ёкъ!

— Я Рабби! — Шефикъа арды кесильмез нидалар ичинде козьашларыны сильди. — Бу джефа не ичюн?

— Бельки... — Зеверджед бир шейлер даа тюшонип чыкъарды гъалиба. — Бельки достларынен берабер заводкъа кеткендир? Машина кельген олса... отурды кетти даа! Айса! Шубе ёкъ, о анда. Барып, бакъып келейим. Къызынынъ енъи фикири акъылгъа яткъан шейми дегильми, Чауш о хусуста бир шей айтмады, амма Зеверджед азбар кьапугъа якъынлагъанда, онынъ артындан озю де кетти. Эвде кьалып оламады.

Кучю етмеди.

Баба ве кьыз чокъ эглендилер. Завод, айтыладжакъ кьадар, узакъ дегиль, анда бир бучукъ саат «батып кьалувгъа» асыл да аджет ёкъ эди. Шефикъа кьач керелер ёлгъа чыкты... бекледи. Эвге кьайтып кельди, меджалсызланып, кене сет устюне отурды.

— Кельмеди меним огъулчыгъым, — деп ынджынды кьартий.

О, аркъасыны ястыккъа таяп, козьашлары акъытаяткъан маальде, илерде кимнинъдир кольгеси липильдеди. Шефикъа енге бир тюрлю сес эшитмеди. Сонъ: «Кирмеге мумкюнми?» деген давуш чыкты. Шефикъа башыны котерди.

Босагъа устюнде он дёрт яшларында огълан бала турып, кьарт кьадынгъа бакъмакъта эди. Онынъ кунештен бакъыр ренк алгъан юзю ве кулюмсирер, ири козьлери Шефикъагъа якъын, догъмуш кишини хатырлатты.

— Кирмеге мумкюнми? — бала рус тилинде текрар сорады.

— Мумкюн... кир, огълум, — деди енге татарджа. Бала онынъ сёзлерини анъладымы анъламадымы, енге фаркъына бармады. Бу эвде эр кес татарджа лакъырды эте. Бала исе, гъалиба, анъламады. Кадыннынъ козьашындан сылангъан юзюне бакъты ве козь кьапакъларыны сыкъ-сыкъ ачып япты.

— Биз Потиден кельдик, — деди о, джесаретсиз алда ве аркъасына айланып бакъты. Анда, кьапунынъ о якъында, террасада, безз кольмекли адам турмакъта ве балагъа пармакълары иле насылдыр ишаретлер этмекте эди.

— Кир!.. Ничюн кирмейсинъ? — деп кьычырды бала онъа.

Енгеге, террасада Дилявер турган киби кельди. Корьгени ёкъ, тек къарарлаштырды. Такъатсызлыгыны, хасталыгыны унутты, атылып турды, къапугъа чапты. Анда кимсе ёкъ эди. Кунеш шавлелери джамлардан кечип, террасанынъ ичине тёкюльмекте эдилер. Шефикъа енге басамакълардан ашагъы, багъча ичине тюшти. Этрафкъа бакъынды. Мында да чым-чырт эди.

— Ким эди о? — деп сорады енге огъланчыкътан. — Элинъни кимге салладынъ?

— Серёжа эмджеге, — деп джевап берди бала. — Биз берабер кельдик.

— Серёжа эмджеге? Ким о, Серёжа эмдже? — Шефикъа тааджиplenди.

Бала исе шашмалады.

— Токътанъыз... бельки мен янълышкъандырым?.. Мустафа Чауш бу эвде яшаймы?

Шефикъа башыны саллады.

— Э! Бу эвде!

— Сиз — Шефикъа къартана дегильсинъизми?

— Онынъ озюм.

Бала онъа догъру учь адым атты, севинчтенми сыкъылуданмы, къып-къырмызы кесилерек, тутулып-тутулып деди.

— Селям алейкум, къартана!

«Къартана» сёзю худжур олып эшитильди. Шефикъанынъ юрегинде агъры ве севинч дуюдды. Бала озюнинъ ким экенини айткъан сонъ, бу агъры енгенинъ беденине даркъап кетти.

— Мен Диляверим... Дилявер Чаушым, — деди бала.

Шефикъанынъ козьлерине къаранлыкъ тюшти. Къалтырады, индемей сет узерине отура къойды.

Бала къоркъты, озь мерамыны тез-тез анълата башлады. Енге оны эшитмедиде ве анъламады. Хайли вакъыттан сонъ... дудакъларыны джибиткен насылдыр сувукъ сув Шефикъанынъ эсини кетирди. Козьлерини ачты. Янынъда Шемснурнынъ эеджанлы чересини корьди.

— Сизге не олды, Шефикъа апте? — Къыз сылакъ явлыкънен онынъ самайларыны сыйпамакъта эди. — Отимни патлата яздынъыз!

Енге озю де къоркъты. Башына эси кельгенинен, Шемснургъа кийик-кийик козетти.

— Къызым... Бу балагъа бакъ! Коресинъми оны?

— Эбет?

— Диляверим... дей. Бу насыл шей? — Шефикъа текрар агълады.

Шемснур йигитке чевирильди. Кендини шефкъатлы зан эттиремек истеп, онъа мулайим назар этти.

— Мен Диляверим, — деди бала текрар. — Дилявер Чаушым. Ничюн мени анъламакъ истемейсинъиз? Неме тааджиplenесинъиз?

— Сен Дилявер Чаушнынъ огълусынъмы?

— Эбет... онынъ огълум.

— Дилявер... Дилявернинъ огълу. Ойлеми?

Бала севинип, башыны къакъытты. «Чала-чала, гъалиба, уйдыра башладыкъ!» деп тюшюнди о.

— Шемснур, къызым, сен бир шей анъладынъми? — деп сорады Шефикъа енге, аля инълеерек.

— Мында анълашылмаз шей ёкъ. Бу йигит — сизинъ торунынъыз, — Шемснур къартийге тынч ве гонъюльсиз алда изаат берди. — Огълунъызнынъ огълу. Ады, бабасынынъки киби — Дилявер.

— Торуным? Вай анам! — Шефикъа сеттен къалкъты, эзгеленген мучесини зар-зоруна идаре этип, балагъа догърулды: — Огълумнынъ огълу... къана, козьлеринъе бир бакъайым, къозучыгъым... — къучакълады, багъырына басты. — Бабанъ кельмедими, балачыгъым? Ничюн ялынъызсынъ?

— Мен ялынъыз дегилим, — къуру, лякин сыджакъ къарт эллер арасында сыкъылгъан Дилявер, севинчтен ве саадеттен зорнен нефес алгъаны алда, деди: — Мен Серёжа эмдженен кельдим. Станцияда бизни къаршылап аладжакълар деди, кимсени корьмедик.

— Кене Серёжа эмдже!.. — Шефикъа бу чыбалыкъ вакъиалар ичинде шашмалап, терен кокюс кечирди. — Къайда о, Серёжа эмдже дегенинъ? О алидженап адам?

— Софа ичинде эди. Сонъ кеткен...

— Шемснур, чап, къызым! Бельки къапу огюндедир! — енге мусафирге опыкеленди. — О, къадар узакъ ёлдан келипте, эвге кирмегени!..

Шемснур багъчагъа чыкъты. Кимсени тапамагъан сонъ, ювурьп, ёлгъа кетти.

Меджуль Серёжа эмдже къыдырылгъан арада, Шефикъа торуныны текрар къучакълады, юзюнден опыти.

— Меним къозучыгъым! Торунчыгъым!.. — баланы охшады. — Бабасынынъ озю. Насыл олды да, бирден танып оламадым?

Шемснур тюшкюн алда къайтып кельди.

— Анда кимсе ёкъ.

— Эй, Алла! Ёлджу киши, эвге кирип, бир фильджан къаве ичмеди. Вай, аначыгъым! — Шефикъа айылдай-вайылдай берди. — Сен, огъулчыгъым, пек ёргъундырсынъ. Союн, ювун. — Енге мусафирханеге кирди, нагъышлы юзьбез алып чыкъты. — Бар, улукъ астында ювун!

Шефикъа енге, гъалиба, огълуны унутты. О талий тарафындан такъдим этильген торунгъа бутюнлей берильди. Севингенинден, баланынъ этрафында айлана берди, онъа не береджегини, не иле эркелейджегини бильмеди. Кендже Дилявер кольмегини чыкъарьп, ювунмагъа тедарикленмекте олды, Шефикъа софра донатмагъа тутынды. Зердали, алма къойды, буюк мешакъкъат иле эльде этильген зейтюнни чыкъарды, кениш аилевий столнынъ устюни чешит тарелкалар ве вазалар иле толдурды.

Бала, элинде юзьбез, багъчагъа чыкъты. Певренк астына эгилип, ювуна башлады. Узакъ, тунчыкъ ёлдан сонъ, бу — бир хош мешгъулиет эди. Торун ювуныр экен, Чауш ве Зеверджед келип кирдилер. Олар эвде ят баланы корьди, амма тааджиПЛенмедилер. Чюнки Шемснур оларны азбар къапу янында расткетирип, эр шейни анълаткъан:

— Дилявер кельди... лякин кенджеси.

— Торун... меним торуным кельди, шаймы? — Чауш кунь бою чапкъалап ёрулткъан сакъат аягъыны аджымай, улукъкъа ювурды. Онынъ юреги кучлю урмакъта эди. Сонъки саатларда о къадар эеджанланды ки, эски кедерлерине акъылгъа сыгъмаз енъи, дешетли хаберлер келип къошула бердилер. Торун... Мустафа такъдирнинъ бу эдиесине азыр дегиль эди, амма шимди тюшюнип отурмагъа вакъыт ёкъ. Улукъ башында фыркъылдай берип ювунаяткъан, яныкъ тенли, араретли бала... о, ким? Насыл Дилявер?

Сылакъ баланы къучакълап алды, бир заманларда Дилявернинъ озюни котергени киби, тёпеге котермек истеди, котералмады. Янагъындан опыти. Лякин эеджан, шубе... булар къайдалардадыр ёкъ олып кеттилер. Оларнынъ еринде реаль аят къалды. Огюнде къаны джаны иле догъмуш барлыкъ турмакъта.

— Дилявер... — деди Чауш титрек сесинен. — Огълумнынъ огълу!

Къоншу ода ичинден Шефикъанынъ кедерли давушы чыкъты. О, артыкъ софраны азырлагъан, шимди текрар торунына таба кельмекте эди.

— Огълумнынъ огълу... бу яхшы. Бу анълашылды, — деди о, къоджасына ве бир де санчып алды, — я огълумнынъ озю къайда? Я келин?

Чауш онынъ окюнчине эмиет бермеди. Тек маиетине дикъкъат этти. Керчектен де, Дилявернинъ озю ничюн ёкъ?

— Бабанъ къайда? — деп сорады Чауш баладан.

Лякин сёзлерине пек фаджиалы аэнк бермеди. Шай... сёз сырасы айта къойды, сонъ торунынынъ омузындаки юзьбезни алып, Шефикъагъа узатты. Зеверджед удюр-къыямет кельди, Диляверни къучакълады, опыти... мусафир исе мискин къозу киби сусты. Къартанасынынъ сёзлери дикъкъаттан тюшип къалдылар. Дилявер оларны гуя эшитмеди.

— Кендже Дилявер... энди меним де огълан кърдашым бар, — Зеверджед самимиетле кульди. — эшитесинъми, Шемснур?

— Бабанъ къайда? — деп сорады Чауш текрар.

— Бабам?! — бала огюндеки догъмушларны душкюн алда козьден кечирди. «Бу не демек ола? Менден бабамны ничюн сорай берелер? Онынъ ёкълугъы акъкъында бир шей бильмейлерми аджеба?» — деп тааджипленди кучюк Дилявер.

Зеверджед торуннынъ юрегинде насылдыр кедер барлыгъыны сезсе керек, онынъ душюнджесини больди.

— Аякъ устюнде тургъанымыз не? — деди о, этрафтакилерге. — Киши сым-сылакъ, сюртюнге биле имкян бермеймиз. Онъа кийинмек керек. — Къыз Дилявернинъ элинден тутып эвге алып кетти.

— Ёкъ, сен сабыр эт! — деди Шефикъа, къызына. — Мен суаллериме джевап эшитмек истейим.

Амма енгенинъ сёзлери пек йымшакъ ве тынч чыкътылар, ойле йымшакъ ве муляйим чыкътылар ки, къыз атта токъталмагъа биле аджет корьмеди. Токътамагъаны ичюн дигерлер де онынъ пешинден террасагъа догърулдылар. Чауш да артларындан кетти.

Эвге кирген сонъ, адетий къалабалыкъ башлады: къадынлар бала ичюн урба къыдырдылар... эльбетте, келишкен шей бирден тапалмадылар. Не кольмек, не штан. Тапалмагъанлары ичюн Шефикъа афакъанланды.

— Меним озюмде бар, — деди Дилявер, эр кес чаресизленип тургъан арада, джебинден анахтарыны чыкъарды, чемоданыны ачмагъа ниетленгенде, къадынлар, сабыр эталмай, балагъа ярдым ичюн чапыштылар. Биринджиси Зеверджед олды. Бир дакъикъа кечер кечмез, чемодан ичиндеки шейлернинъ эписини чыкъарып, стол узерине кьойды. Еньсиз йипек кольмек, къыскъа тюп дон, усть штан... эписи мевджут. Эв ичинде киймек ичюн папучлары ёкъ эди. Шефикъа енге бунынъ чаресини тез тапты. Терраса къапусы янында тизилип яткъан аякъкъапларны кърарыштырды, Чаушнынъ эскидже, лякин даа къавий чабаларыны кетирип берди.

Къадынлар баланы кийиндиреяткъанда, Чауш сет устюнде отурып, торунына дикъкъатнен бакъмакъта эди. «Бу — Дилявернинъ огълу. Кимге бенъзей аджеба? Бабасынамы? Ёкъ... бабасына пек бенъземей. Чаушларнынъ бутюн сюлялеси киби, эндамлы, лякин ябаний аляметлери чокъ: кулюши тыпкъы Зейнепнинъки — йымшакъ, айдын. Сачлары да онынъкине бенъзейлер. Къашлары, къулакълары, эписи... Бельки онынъки киби дегильдир. Огълунунъ къашлары насыл эди, Мустафанынъ эсинде ёкъ.

Айды... къулакълары насыл олса олсун. Иш — къулакъларда дегиль. Торуннынъ кимге бенъзегенинде де дегиль. Энь муими шу ки, ады Дилявер. Ничюн Дилявер? Телеграммадаки бу ад Чаушны шашмалатты. Огълу, Дилявер келеята белледи. Башкъа Дилявер келип чыкъты!

— Огълум! — Чауш балагъа хытап этти.

Торун магъруп, дюльбер юзюни Чаушкъа чевирди. Севинчтен первасызлана башлагъан козьлеринен бакъты.

— Не айтасынъыз, къртбаба?

«Мен торунгъа ничюн хытап эттим?» — деп тюшюнди Чауш. — Бунда зарурет бармы эди? Ёкъ. Мен баланынъ козьлерини корьмек истедим. Онынъ козьлеринде — огълумны корьмек истедим.»

«Диляверни сорап бакъайым, — деди Чауш озь озюне, — не олды олды, лякин огълунунъ къайда экенини бильмек керек». Амма къадынлар, эв саибининъ ниетини эда ичюн ёл бермедилер. Баланынъ эшьясыны кърарыштыраяткъан Зеверджеднинъ козьлери тесадюфен къалын дефтерге илиштилер.

— Э! Бизим Дилявер эдепли бала экен, — деп къычырды о, — яз вакъытында биле дерслеринен мешгъуль олмакъ истей. Ёкъса, кузьде бериледжек имтианынъ бармы?

Йигит ынджынгъан киби бакъты.

— О меним дефтерим дегиль.

— Кимнинь? — Зеверджед меракъланды.

— Анамныньки...

— Вай! Анасыныньки олса, турсун... керекмей, — деди Шефикъа первасыз алда, лякин бир талай вакъыт кечти, эсини топлады, сонъ кийик давуш иле кыгчырды: — Анань?.. Сен не дейсинь, огълум? Анамныньки... дейсиньми? Мен бир шей анъламайым!

Бала да къартананы анъламады.

Башыны ашагъы эгилтъти. Сусты.

Шефикъанынъ ничюн фигъан котергенини башкъалар абайламай къалдылар.

— Эбет! Медений аилелерде адет ойле... — дефтерден Шемснурнынъ озюнинъ къальбинде раатсызлыкъ асыл олгъаны сезильсе де, башкъаларны тенбиелей берди, — биревнинъ дефтериндеки шейни кимсе окъумай. Бу айып эсап этиле.

Шемснурнынъ сёзлери баланы ынджытты. О чемоданыны къапатып, четке сюррип къоймакъ истеди, сонъ бу ниеттен вазгечти, озюнинъ акълы экенини исбат ичюн инатланды.

— Дефтер башкъасынынъ дегиль... — деди Дилявер. — Анда бабам акъкъында язылгъан. Меним акъкъымда да.

— Дилявер акъкъында язылгъанмы? — Чауш атылып турды, — къана... огълум акъкъында не денильген.

— Къайдан билейим? — деди Зеверджед, дефтерни тизлери устюнде сыкъып тутаракъ, — Зейнепнинъ къайдлары... бельки кунъделиктир. Оны окъумаъ, керчектен де, ясакъ.

— Ничюн? — Чауш тааджиленди.

— Кишининъ сыры. Шахсий мектюп киби бир шей... анъладынъызмы?

— Кимге... мектюп? — Мустафа агъа кене анъламады.

— Озь-озюне... юрегининъ телькъини.

— Бу — акъылданелик... — Чауш ачувланды. Чюнки озю омюринде кунъделик туткъан адам дегиль ве онда ич бир вакъыт зарурет корьмеген. — Мен огълум акъкъында хабер эшитмек истейим. Башкъа шейнинъ меним ичюн эмиети ёкъ.

Къарт Мустафанынъ козьлери Шефикъагъа чевирильди, гуя ондан имдат корьмек истедилер. Шефикъа къоджасыны акъламакъ, акъикъат огърундаки куреште оны къорчаламакъ керек. Шефикъа къоджасыны къорчалады.

— Тертипни бозув, балабан гуна олмаса, бабанъны къыйнамайыкъ, къызым! — деди о, джесаретсиз давушнен.

О дефтердеки шейлерни, эр кестен зияде, озю бильмек истегенини сакълап оламады.

Зеверджед тюшюнджеге далды. О да бу ешилъ джылт ичиндеки сатырларнен таныш олув арзусынен янмакъта эди, лякин насыл япмалы ки, сонъундан юрек азап чекмесин? Кучюк Дилявер бу иште ярдымгъа кельди.

— Анам бу дефтерни якъмакъ истеди... «кечмишни хатырламакъ меним ичюн агъыр»... деди. Мен дефтерни атеш ичинден чекип чыкъардым. Дикъкъат этсенъиз, джылднынъ четлери яныкъ экенини кореджексинъиз.

— Атешке быракъылгъан олса, демек, дефтер энди эльден кеткен, — Чауш меселени фельсефий къурунты иле аль этти. — Биз, оны таптыкъ.

— Э! Меселе ойле олып чыкъа, — деди Зеверджед.

О, да джесаретленди. Шубелери даркъады.

— Мен кетейим... сизге кедер этмейим, — Шемснур сувукъ давуш иле эснеди, озюнинъ бу ерде экенини зске тюшюрди.

— Эбет! Эбет! — Шефикъа енге башыны саллады. — Ишинъ олса, кет!

Эр кеснинъ юрегинде енъгиллик сезильди. Бу, керчектен де, аилевий меселе эди. Ялынъыз озь аралары окъуп бильмек кереклер. Догърусыны айтсам, дефтер устюндеки бу, узундан-узакъ чеккелешюв, эзмели лакъырды... булар — мезкюр эсер ичюн келишликли шекиль тапмакъ, оны акъламакъ ичюн дегиль, виляет кишилерининъ саделигинден келип чыкъкъан шей эди.

Зеверджед кыгчырып окъуды:

«1941 сенеси, ноябрь 12. Тёшекте яткъаным он еди кунь. Бугунь, гъалиба, биринджи сефер маддем ачылгъаныны сездим. Палатада учь къадынмыз. Экиси — арбий эмширелер. Экиси де яралы.

Мында... бу госпитальге насыл тюштим? Мен тиббиет хадими, атта арбий хызметчи биле дегилим. Сонъки афталарда юзь берген вакъиларны бильгенимдже, хатирге кетирмеге тырышайым. Кефедде бизни, Къавкъаз ялыларына кететкъан геми когертесине алды. Денъиз офицерлери аилелерининъ азалары джебе аркъасына кочюрильсин деген эмир олгъан. Эпимиз ашыкътыкъ. Биз гемиге минген геджемиз немселер шеэрни бомбагъа ве узакъ урар топларгъа туттылар.

Гемиде бутюн гедже тынч юрьдик, саба Новороссийск корюнди. Биз, геми саильге янашыр белледик, лякин капитангъа башкъа эмир берильген, шеэрнинъ янындан кечип кетти. Денъиз этрафта, козьге корюнир даиреде, сюкют эди. Гуя дженк деген шей ёкъ ве Кефедде корьген фелякетимиз — бир хаял эди. Адамларнынъ ичлерине джанлары кельди, черелеринде тебессюм сезильди. Биз, барып тюшеджек еримизде омюрни насыл къура биледжегимиз хусусында тюшюне башладыкъ. Лякин бу юрек раатлыгъы вакъытындан эвель асыл олды. Немсе тайярелери булутлар артындан къузгъунлар киби чыкъып, бизим геми узерине атылдылар.

Авада телюке барлыгъы акъкъында сирена окюрди. Когертеге якъын тюшкен ильки бомбалардан къозгъалгъан сувлар, тёпелери корюнмез къаялар шекилинде, кок юзюне котерильди, сонъра текрар ашагъы эндилер.

Бу дешетли левханы тасвир этмек къыйын. Баштан кечирмек исе — даа да мушкюль. Геми узерине, токътамай тынмай, бомбалар чыбырып турдылар. Ёлджулар сакъландылар, ким къайда бир делик тапса, башларыны онъа тыкътылар, бир такъымы каюталарда пысты, дигерлер айланма мердивен астында, улькюн кечитлерде гизлендилер. Аналар ве балалар Алланы, семаны, кунешни имдаткъа чагъырып ферьят эттилер. Адамлардаки аджизликни айтып анълатмакъ мумкюн дегиль. Капитан — теджрибели денъизджи — гемини атеш астындан чыкъармакъ ичюн нелер япмады!? Когертедеки топлар тайярелерге арды кесильмез атешлер ачтылар. Лякин кучьлер мусавий дегиль. Тезден гемининъ бурун къысымына бомба тюшти. Геми, негедир барып урунган киби, кучлю чалкъанды, сонъ гемининъ парланакъ къабургъасы туташып янды. Янды ве... чёке башлады.

Когерте алев ичинде. Кишилер каюталардан тёпеге ювуралар. Джан аляметинде биринджи истеклери — сув астында къалмамакъ. Когертеге чыкъмакъ ичюн бир-биримизни басып эзип юкъары чапамыз. Имдат... деген садалар, инъильтилер.

Матрослар шланг иле янгъынны сёндюрмеге ынтылалар. Бу эснада капитаннынъ къатты эмири эшитиле: — Къайыкълар сувгъа эндирильсин! — деп къычыра о экинджи ярдымджыгъа... экинджи ярдымдгы олю. Эвеля яш балалы къадынларны къуртармакъ керек. Лякин къайыкълар сувгъа тюшер тюшмез, бомбалар астында парча-кесек олалар. «Дагъылынъыз! — деп джекире капитан, къайыкъларда дюмен башындаки матросларгъа. — Бир ерде топланып турманъыз!» Бомба патлавларындан, геми этрафындаки сув къайнамакъта, энъ джесюр денъизджилер биле бу атеш ягъмасы ичинден чыкъалмай чекишелер. Балалар денъиз астына кетмекте, аналар исе оларнынъ артындан озьлерини сувгъа атып, эляк олмакъталар.

Мен когертеде турдым. Бомбалар тюшюви токътар, матрослар бельки атешни сёндюрирлер белледим. Къайыкъкъа минмеге чарем ёкъ. Мингеним такъдирде де, онынъ озю къуртулыш дегиль, чюнки, бомба тюшкен сайын къайыкълардан эсер къалмай, адамлар денъиз астына кетелер.

Хатиримде къалган энъ сонъки шей — ип мердивен олды. Онынъ иле юкъары, дирекнинъ тёпесине тырмаштым. Геми батмакъта. Мен эп мачтанынъ тёпесине котерилем. Менимнен биревлер даа котерильмектелер. Бир къач адам даа...

1941 сенеси ноябрь 15. Саба палатагъа экинджи ранглы капитан Казаров кельди. Койкамнынъ четине отурды ве Новороссийск янында олып кечкен вакъианы икяе этти. Тек алты адам сагъ къалган. Мени, денъиз устюнде чалкъанмакъта олган дирек устюнде

тапып алгъанлар. Эллеримнен ип парчасына ойле япышкъаным ки, пармакъларымны ондан зорнен къуртарып алгъанлар.

— Гемининъ эляк олувы тафсилятыны къайдан бильдинъиз? — деп сорадым Казаровдан.

Бир шейлер айтты. Анъламадым. Бу хусуста лакъырды этмек, гъалиба, мумкюн дегиль экен.

— Кечкен шей, — деди о, кедерли давуш иле, сонъ азачыкъ кулюмсиреген олды. — Сиз тирисинъиз. Ярынки кунни тюшонмек керек. Тезден баланъыз оладжакъ.

Къоджам акъкъында бир шей айтмады. Къайда экенини бильмей. Сорап билип, биревлернен манъа хабер этмекни ишандырды. «Тешеккюр сизге, капитан!..» — дедим мен. Бойле вакъытта адамдан даа не бильмек, мумкюн? Джебем даима арекетте. Алякъа яхшы дегиль.

1941 сенеси декабрь 14. Госпитальден чыкътым. Шеэр дживарында кучюк одачыкъ туттым. Алыма-чулыма коре яшап турам. Эр кес ойле. Онъайтлы муит хусусында тюшонмеге аджет ёкъ. Кишилер манъа: джебем аркъасына. Орта Асиягъа кет, дейлер. Бир къараргъа келип оламайым. Дилявер акъкъында бир шей бильмек ве, чаре олса, оны коръмек истейим. Мында насылдыр сув алты матрослары келеджек... дейлер. Беклейим.

1941 сенеси декабрь 15. Озюминъ тедавий олунгъан госпиталимининъ башлыгъы иле лакъырды эттим. Тек яшамакъ, Диляверни беклемек, бу догъру дегиль. Джебем ичюн... къоджам ичюн де бир шейлер япмакъ кереким. Онынъ алы агъыр, мен билем. Сув алты кишилерининъ иши башкъаларнынъкинден кучъ. Ойле экен, мен бир тиббий эмшире олып ишлеп оламайыммы? Госпиталь башлыгъы ярдым этмек истей.

1941 сенеси декабрь 18. Ярын ишке чыкъам. Бунъа кичкене къыз бала киби севинем. Меним ичюн эрзакъ иссеси тайин этильди ве умумий ятакъханеден ода берильди. Лякин госпиталь башлыгъы мени дикъкъат иле козьден кечирди. Манъа башкъалары да бакъа берелер. Кишилерге худжур корюнем гъалиба. Юкюлю экенимни энди гизлемек мумкюн дегиль. Буюклеримизге: «Мен сагъламым, истенильгени къадар чалыша билем», дейим. Оларны алдайым. Не япайым? Бала догъураджакъ къадынны мында къалдырмакъ истемейлер, джебем аркъасына ёллайлар. Ишке де истеп алмайлар. Диляверни мытлакъа коръмек кереким. Юрегим бир шейлер дуя.

1941 сенеси, декабрь 26. Уйле маалинде мени телефонгъа чагъырдылар. Бу Казаров эди. Гедже эки дане сув алты гемиси экипажы келеджегини чешит сёзлер иле анълатты. Дилявер акъкъында лакъырды ёкъ. Амма меним акъылым етти, о, бу экипажлар ичинде олмакъ керек.

Бутюн кунъ коридорларда доланып чыкътым. Акъшамны бекледим. Вакъытны ашыкътырдым. Меним алымны кимсе бильмей. Тааджиплене... сораптыралар. Амма гизли шейни башкъасына айтмакъ мумкюнми? Хусусан озь къоджам акъкъындаки хаберни... Сменадынъ энъ сонъунда къасеветке далдым. Барып да башкъа гемилер олса? Къоркъа башладым. Атта теляшкъа тюштим.

Бутюн гедже бекледим. Танъ атаяткъанда, эзгин алымда юкълап къалгъаным. Яваштан къапу къакъылды. Абдырап турдым, къапуны ачтым... Дилявер.

О манъа насыл бакъты? Не деди? Бильмейим. Севинчимден агъладым. Дженкнинъ дешетли кунълеринде биле инсандан бахтлы дакъикъалар ола экен.

Дилявер саильде учъ кунъ булунаджакъыны ве бу муддет ичинде мени озюнден учъ адым узакъкъа йибермейджегини айтты.

— Я хызмет! Госпиталь?.. — дедим мен. — Мени джезаларлар.

— Барсын, джезаласынлар, — деди о. — Мен сенинъ янынъда оладжакъым.

Саде меселени чезмек бу къадар кучъ экен. Къоджамны беклей эдим. О кельди. Янынъда отурмагъа акъкъым ёкъ. Дженк.. бордж госпитальде олувымны талап эте. Эр алда, кетмеге азырландым. Бакъсам, Дилявернинъ козьлеринде къоркъу ве арзу сезильди. Мен кетер эдим. О биле. Лякин уйкен эмшире кельди, госпиталь башлыгъынынъ эмирини

бильдирди. О, къоджамнынъ кельгенини билип, мени учъ кунъге иштен азат эткен. Тешекюр! Бойле мешакъкъатлы вакъытта бир киши дигерининъ алыны анълай, онъа ярдым эте. Не къадар юксек алидженаплыкъ! Мен къоджам иле бир даа корюше биледжегимми, Алла бильсин.

1941 сенеси декабрь 30. Дилявер эвде отурып оламады. Саба кетти, ерге къаранлыкъ чёккенде къайтып кельди. Керчек, о меним иле, эр вакъыттаки киби, бугунъ де незакетли эди, амма козьлеринде телюке сездим. Акъшам емеги сюкюнет ичинде кечти. Дилявер насылдыр эмиетсиз, уфакъ шейлер хусусында лакъырды этмеге тырышты. Бу онынъ юректеки раатсызлыгъындан дялялет эди.

— Санъа не олды, азизим? — дедим онъа. — Бакъышынъ перишан...

— Бугунъ сени терк этеджегим.

— Мени... терк этеджексинъ? Э! Не япайым? Лякин ничюн бойле тюшкюнсинъ? Мени терк этювинъ биринджи дефа дегильки?..

— Бу бираз башкъаджа... — Дилявер сезильмез алда кокюс кечирди, — муреккеп вазифе. Лякин сен эеджанланма! Эр шей сырасында олур.

Мен раат отурмагъа... беклемеге, атта асрет чекмемеге ишандырдым. Лякин мумкюнми?

«Биз ведалашмаймыз. Ёкъ, ведалашмаймыз... Бойле шей акъылынъа асыл да кельмесин...» Дилявер манъа бу сёзлерни къач керелер текрарлады. Ничюн текрарлады аджеба?

1942 сенеси, январь 12. Дилявернинъ кеткени он учъ кунъ. Чыданылмаз он учъ кунъ. Гемилернинъ ишинде де муддет ола, оларда да базагъа къайтып келинген адет бар. Амма къайтып кельмедилер.

Акъшам эвге Казаров иле къарысы ве Дилявернинъ достлары кирдилер. Отурдылар. Чай ичтилер. Мен, озюмнинъ эеджанлы экенимни сездирмек истемедим. Амма юрегим сызламакъта эди. Мусафирлер не хусуста лакъырды этеджеклерини бильмедилер. Багъсыз, мантыкъсыз къонуштылар. Сонъ Казаров такъдирнинъ къышымлы джеэтлери акъкъында сёз ачты.

— Зейнеп... аятта эр шей бизим истегенимиз киби олмай, — деди о. — Мында, дюньянынъ бу аджайип кошесинде, сюкюнет. Бир ерлерде дженк кеткенине, адамлар эляк оляаткъанына инанаджагъынъ кельмей. Амма эр кунъ бизим саадетимизни къорчалап, бинълернен адамлар ольмектелер.

О сакъынмай, эписини бирден айтып къоя биле эди. Мен энъ къоркъунчлы хаберге биле чыдая билир эдим, амма Казаров ашыкъмады... Къоркъты. Мен юкло эдим.

— Диляверге не олды? — деп айкъырдым мен. — Тез айтынъыз.

Казаров козькъапакъларыны ашагъы эндирди.

— Сувалты гемиси рейдден къайтып кельмеди...

Эшитеджек хаберим не къадар къоркъунчлы олса олсун, эп бир, чыдарым деп тюшюне эдим. Онъа азырлангъан эдим. Амма чыдаялмадым. Ичимде недир сынды... эсими гъайып эткеним.

1942 сенеси, январь 15. Кене госпитальдем. Лякин эмшире хызметинде дегилим... хастам. Эсим энди башымда. Эки кунъ эвельси огъул догъурдым. Муддетинден эвель... Бала мучеден зайыф, лякин дедиль. Манъа кучюк ве кескин козьчиклеринен бакъмакъта. Огълум... меним балам! Шукюр! Мен энди ялынъыз дегилим. Амма ялынъыз къала да биле эдим.

1942 сенеси, февраль 4. Огълума Дилявер... севген адамымнынъ адыны къойдым. Дилявер меним янымда даимий яшайджакъ. Гъайыпкъа алышмакъ, атта якъын адамынъны унутмакъ мумкюн... шай беллейлер кимерлер. Мен омюримдеки бу бошлукъны даима сезеджегим, онынъ акъкъында даима тюшенеджегим. Ве беклейджегим. Эбет, мен беклейджегим. Не къадар вакъыт кечсе кечсин, такъдирим манъа насыл фаджиалы хаберлер кетирсе кетирсин.

1942 сенеси, июль 9. Дженк бизге якъынламакъта. Кимер адамлар шеэрни терк эте башлайлар. Госпиталь еринде къала, манъа ойле дедилер. Мен де аркъадашларым иле, яралылар иле, къалырым. Мен къайда барайым? Озюмнинъ бабам ве анам немселер элиндеки топракъта къалдылар. Дилявернинъкилери къайдалар, бильмейим. Эписини гъайып эттим. Къайсы сагъ, ким олю, бильмейим.

Огъулчыгъым арыкъ аячыкълары устюнде турмагъа ынтыла. Кимерде эсли адам киби куле. Галий меним къайдымны чекти, манъа огъул багъышлады.

1942 сенеси, сентябрь 3. Поти — экинджи Ветаным олды. Мында къоджамнынъ кечмишини гъайып эттим, озюмнинъ келеджегимни булдым. Келеджегим — бу, огълум. Къоджамны сонъки рейдге мындан озгъардым, мында къаршылап алмакъ истейим. Оны беклегенимни кимсеге айтмайым. Адамларгъа худжур шей олып эшитиледжек. Эр шей малюм, озюмни алдагъаным не? Сувалты гемилери Румыния ялыларында батырылгъанлар. Адамлары эляк олгъан. Эбет, аилелерине бойле илян этильди. Лякин меним агъызымдан бу сёзлер ич бир вакъыт чыкъмады. Юрегим исыан этмекте... онда севинчли, айдын кунълерге ишанч сакълы. Бу ишанчны сёндюрсем, келеджекке насыл козь иле бакъаджагъым? Баламны насыл асрайджагъым?»

V

Севинч не къадар хош, кедер не къадар терен олса олсун, эписи кечип кете, юректен силине биле. Чауш огълундан марум къалды, бу — буюк кедер. Бу гъайыпны эшитип де, первасыз къалмакъ къыйын. Лякин о, сусты. Диляверни тапкъан киби олгъан эди, амма учъ кунъ ичинде кене гъайып этти. Юреги зыддиетли дуйгъуларынынъ тазикъына сесленип етиштиралмады. Чауш шимди огълундан экинджи дефа... эбедиен айрылгъан маальде, кунеш онынъ эвини бундан сонъ ич бир вакъыт айдынлатмайджагъыны билип, къаарьленди. Бу эснада кендже Дилявер пейда олды. Къарт Мустафа шимди онынъ акъкъында, ничюндир, тюшонмей эди. Бир вакъытта уйкен Дилявер тыпкъы бу бала киби, уфачыкъ олып, багъча ичинде чапкъалап юре эди.

Аят инсанны, озюнинъ даимиетисизлигинен тааджилендире, адамгъа де сытыкъ чырайнен бакъа, де охшайдыжы чере иле кулюмсирей. Охшайдыжы чере иле сийрек бакъа. Чауш исе эвинде севинч даимий олгъаныны истей. Ве севинчни къорчалай. Мустафа эр кунъ озъ торуны иле мешгъуль. Онынъ янында отурып, муим ишлер хусусында лакъырды эте, бала китап окъугъан, яхут багъчада бир-де-бир шей, иле огърашкъан маалинде онъа бакъып ферахлана. Чауш хызметте экенде эп торуны акъкъында тюшюне, оны бу эв ичюн догъды деп тасавур эте. Дилявер онынъ ичюн, керчектен де енъиден догъды. Чокъ йыллар ичинде бир тюрюлю торун ёкъ эди. Шимди торун дюньягъа кельди.

Биринджи кунълерде Чауш балагъа бакъа берди. Ондан ким олып чыкъар экен деп хаялланды. Эльбетте, джиддий бир нетиджеге кельмек ичюн йигит даа яш, лякин инсан, къарт Мустафанынъ фикириндже, омюрининъ ильки дакъыкъаларындан башлап бир шей ичюн тайин этиле. Он дёрт яшындаки баланынъ исе аятта ери белли. Эгер о ер даа бельгиленмеген олса, Чауш оны озю бельгилемек керек.

Сёз онынъ кунеш астындаки ери акъкъында, шахсий аяты акъкъында кетмей... ёкъ! Кендже Дилявер ким оладжакъ? Адамлар онъа насыл ад береджеклер? Анасы онынъ адыны Дилявер къойгъан, баланынъ бабасына олгъан севгисини изхар этмек истеген, намуслы, садыкъ досту олгъаны ичюн къойгъан. Я адамлар?

Иште, Чауш не хусуста тюшонди. Чокъ тюшонди.

Баланынъ кельгени учъ афта олды. Бу вакъыт ичинде Чауш онъа эр шейни косътерип етиштирди — шеэрни де, онынъ дживарыны да, чёллерни де, багъчаларны да, неэр устюнде къурулгъан, плотинаны да. Дилявер Сыр Дарьягъа балыкъ тутмагъа да барып кельди. Къартбабасы бу зенааткъа — джан сыкъыджы иш деп бакъа, торун исе ойле бакъмай. Демек, бала тынчыкъны ве сюкюнетни сева. Бабасы насыл эди? О да даима сув

башында долана турган. Керчек, балык тутмай, озю ялдай... гемилер ясай, кьайыклар юрьсете эди.

— Сонь, насыл? Шеэрни бегендиньми? — деп сорады бир кунь Мустафа торунундан.
— Ёкса, денъиз яхшымы?

— Бегендим! — бала юректен джевап берди. — Далгьалар... Потидеки киби. Амма уфаклар.

— Иште, меселе кьайда... — деп тюшонди Чауш. — Демек, балада бабасынынъ кьылыклары чокь. Лякин бу — таныш ве алышыкь адиселери ичюн асрет чекюв дегильми экен? Уйкен Дилявер далгьалардан чокь хошланмаз... олардан четленювни север эди.

— Гемиге минмеге истейсиньми? — деп сорады ондан Чауш.

Бала индемеде. Кьафасыны, англашыла, башкьа шей раатсызламакьта эди. Насыл шей? Озю де яхшы бильмей.

Чауш ичинде енъиден догьган суальге джевап оларакь, меселе адамны кьайсы зенаат джелъп эткенинде дегиль, не иле джелъп эткенинде, деп ташлады. Эр иште джан бар. Онынъ озю адамны давет эте: биревни тынч дюльберликке, дигерни гурьдели аяткьа.

— Мында денъиз олса эди... — деди торун, апансыздан.

— Демек, эр алда, денъиз?..

Гизлемек не керек, Чауш торунунда озь огьлуны корьмек истеди. Языкь ки, бала бабасыны бильмей, онынъ сымасыны юрегинде, кьалдырмаган. Мадамки ип узюльген, Чауш оны багьламаган тырышаджакь. Тек онъа кедер этмесинлер, баланы ондан алмасынлар, баланынъ дикькьатыны бош шейлерге джелъп этмесинлер.

Лякин джелъп эттилер. Бир дефа, Чауш эвде торуну иле отурып Степан Казаков адлы солдат иле дженк ёлларындан насыл кечкенини икяе этеяткьан маальде, сёзюни больдилер. Кьапу аралыкьланды. Шефикьанынъ башы корюнди. Юзю пек эеджанлы эди... бир шейден кьоркькьан киби.

— Сеит Осман... — деп пысырдады енге.

Сеит Османны бильмеген киши ичюн бу ад бир шей демек дегиль. Амма Мустафа ве Шефикьа ичюн онынъ айры манасы бар.

— Сеит Осман келеята! — деп иляве этти о, текрар.

Бу адам докьуз йылдан бери Чаушнынъ эвине аякь басмаган, Мустафанынъ озю де Сеит Османнынъ кьапусы огюнден кечмеген эди. Достларнынъ аякьлары баскьан сокьакьта чокьтан от биткен. Шимди Сеит Осман сокьакьны енъиден таптап башладымы аджеба?

— Онъа не керек? — Чауш айретке кельди.

Мустафа бу суальни бермей де биле эди. Шефикьа кьапуны япып, козьден гьайып олды, гьайып олмаганда биле кьоджасынынъ суалине джевап бералмаз эди. Сеит Османнынъ пейда олувыны эв саиби ичюн ич бир шейнен англамакь мумкюн дегиль.

Мустафа фикирлерини топлап етиштиралмады, софада мусафирнинъ потюклери гьычылдады... сонь давуш тынды. О аякькьапарыны чыкьармаган тутунды. Эки саниеден сонь кьапу ичинде тегерек бети ве узун мыйыкьлары корюнди.

— Чагьырылмаган мусафирни кьабул этесиньизми, Мустафа агьа? — юксек, лякин джесаретсиз сеснен кьычырды Сеит Осман.

— Мусафир олсун... — деди Чауш. Онынъ давушы да пек кьатты чыкьмады. — Тек мусафир олсун, тёрюмиз даима бош!

Адам, не себептен кельсе кельсин, мусафирперверлик борджу эв саибинден незакет талап эте. О себептен Чауш ве Сеит Осман бир-бирлерининъ эллерини яхшы этип сыкьты ве кулюмсиредилер. Керчек, бу пек севинчли чере иле япылмады, чюнки экисининъ де черелеринде кергинлик ве ихтияг ачыкьтан ачыкь сезильмекте эди. Чаушнынъ бакьышында: «Сен, кьарт шейтан! Санъа даа не керек олды! — деген суаль сакьлы эди. — Сен башкьасынынъ эвине боштан бошкьа кельмесинь... мен билем!» Эр алда, эв саиби мусафирнинъ сагьлыгы-селяметлигинен, якьын ве узакь догьмушларынынъ эвалынен

меракъланды. Сеит Осман да ойле япкъан сонъ ава акъкъында лаф ачылды. Сеит Осман, сонъки дёрт кунъ ичинде арарет зияде котерильгени себебинден, ишлемеге такъаты етишмегенинден шикъетленди. Сонъ, Ура Тепа бетте ер тайгъаны акъкъында лаф олды. Бу, не эв саибининъ, не де мусафирнинъ къулагъыны къыздырмагъан лакъырдыгъа ярым саат вакъыт кетти. Сонъ эвни сюкюнет басты. Бу арада Диявер кирип кельди.

Мусафирнинъ череси бирден шенъленип кетти. О баланынъ сачларыны сыйпады.

— Сонъ, насыл? — деди онъа Сеит Осман, — Къартбабанъларда къаласынъмы?

Сеит Осман баланынъ фикирини бильмеге тырышуву, Чаушнынъ аилесиндеки енъи вазиет иле тафсилятлы таныш экенинден делялет эди. Лякин бу эписи дегиль. Албу исе къарт, баланынъ не вакъыт, насыл поезднен кельгенинден ве учъ афтадан бери вакъытыны къайда кечиргенинден де хабердар.

— Къал мында, — деп исрар этти мусафир. Гуя йигит Чаушнынъ эвине дегиль де, онынъ эвинде къонакъ эди.

— Бильмейим, — деди Диявер ве омузларыны къысты. О къартбабасынынъ дивардаки ресимине дикъкъат иле козетмекте эди. Къартбабасы топ янында тура. Погонлары устюнде, уйкен лейтенант экенлигини косътериджи учъ кучюк йылдыз корюнмекте. — Анамны сагъындым, — деди бала.

— Сагъынгъан олсанъ, чагъыр... мында кельсин! — деди Сеит Осман.

Чаушнынъ аилевий меселесини чезмеге урунды.

Диявер, бу лакъырды къартбабасынынъ юрегине ятмагъаныны сезген сонъ сусты, бир талайдан багъчагъа чыкъып кетти.

Чауш, чырайы булутлы алында, Сеит Осман софрагъа давет этти: бир шейлер этип, онынъ хатирини хошламакъ керек. О себептен къаршысына кечип отурды.

— Ша-ай... демек, бизим якъларгъа келип тюштинъиз, — деди Мустафа сувукъ незакет иле. — Бу насыл олды?

— Насыл олды? Буны эки сёз иле анълатмакъ кучъ, — Сеит Осман гуръ къашлары астындан Чаушкъа къоркъа-къоркъа козетти. — Къолайсыз вакъытта кельдим, гъалиба.

Шай деп, сёзюни узъди. Бекледи... Бельки эв саиби бир шейлер айтып, лакъырдыгъа ёл ачар белледи. «Чекинменъиз... айта беринъиз! Биз эски достлармыз!» деген манада. Лякин Мустафа мусафирнинъ лакъырдысына итибар бермеди. Индемей, аякъларынынъ уджларына бакъып къалды. Бир талайдан сонъ, стол устюнде асыл да ёкъ отъмек уфакъларыны джыйыштыргъан олды. Мусафир, буны сезип, тешеббюсни озъ элине алды.

— Башынъызгъа эм севинч, эм кедер тюшти... — деди о, Чаушкъа. — Севинч, чюнки торун пейда олды, кедер чюнки огълунъыз эбедиен гъайып. Гъает муреккеп вазиет, мен анълайым... Эр алда, кельдим.

Сеит Осман бу сёзлерни, эльбетте, къолай-къолай айта къоймады.

— Шериат къанунларына козълеримни юмып кельдим... — деди о, текрар. — Буны анъламакъ керексинъиз, Мустафа агъа!

Бу инат адам не истей? Кечмиштеки вакъианы артыкъ унуттымы? Ёкъ, унутмады... Эр шей хатиринде.

— Мен балаларымызнынъ бахты хусусында айтам.

Иште, меселе къайды? Озю, эвелькиси киби, кин ве ачув иле къалгъан, огълуны исе, Чаушнынъ эсабына бахтлы этмек истей... деп тюшюнди эв саиби.

— Балаларымызнынъ? — о, мусафирнинъ сёзлерини анъламагъан чырай иле бакъты. — Не япмакъ керек?

— Бизим огълан, сизинъ къыз, бир ерде осьтилер... — деди Сеит Осман.

— Бу не вакъыт олгъан шей? — деп сорады Чауш. Манълайынынъ териси къатмерленип кетти. — Акъылымда ёкъ!

Чаушнынъ сёзлери шефкъатсыз янъгъырадылар. Мусафир эв саибининъ къальбинде ачувлы дуйгъулар аля сакълы экенини сезди. Демек, эр шей эвельки алында къалгъан, бу эки къоранта арасында барышыкъ ола бильмейджек. Лякин кери чекильмек ичюн энди кеч. Сеит Осман мындан, бош къолларынен къайтмакъ ичюн кельгени ёкъ.

— Та, балалыкъ чагъларында... — деди Сеит Осман ве ичинден тюшюнди: «Сен тирельмек истейсинъ, Мустафа! Мен ойле япаджагъынъны биле эдим. Биле-биле кельдим. Лякин сен теслим олурсынъ... мен билем. Мен ашыкъмайым. Сабыр этерим». Сонъ иляве этти: — Унутчакъ адетинъиз бар экен... унутаджакъ олсакъ, экимиз де, эписини унутайыкъ! Мен къаршы дегилим.

Онынъ, стулда отура-отура бели талды гъалиба, ерге тюшип, килим устюнде багъдаш къурып отурды. Аркъасыны гардеробкъа таяды. «Иште, мен насыл адамым! Уфакъ-тюфок сёзге дарылып, чыкъып кетмейим... аксине, джиддий ве узун лакъырдыгъа азырым!» демек истеди.

Шефикъа енге, элинде табакъ, устюнде эки фильджан къаве ве шекерлик иле ичери кирди. Сеит Османнынъ ве Мустафанынъ оглерине къойды.

— Балалыкъ чагълары акъкъында лакъырды этмек керекмей, — деди Шефикъа, кимсеге мураджаат этмей, — эгер лакъырды этильсе...

— Апакъай, сен сус! — Чауш къарысына сёзюни битиртмеди — Сабыр эт. Бу иш, эп бир, сенсиз олмайджакъ.

Шефикъа чыкъты. О, шубесиз, бу муим лакъырды вакъытында булунмакъ ве ичиндеки зафранны Сеит Османгъа тёмек, истеди... иш бозулды.

— Мен докъуз йыл эвельси эвинъизден кеттим... — деди Чауш, болюнген лакъырдыгъа къайтып. — Ничюн... билесинъизми?

— Насыл дейим сизге?.. — Сеит Осман тамшанды. — Себеби, эльбетте, олса керек.

— Себеби — шу балалар!

Докъуз йыл эвельси, Чауш къорантасы иле совхоздан бу шеэрге кочип келерек, заводкъа ишке киргенде, квартирасы ёкъ эди. Азбар-азбардан юрип, квартира къыдырды. Бойле вакъытта о, чайханеде Сеит Османнен корюшти. Лаф-лафтан чыкъты... экиси де бир заводда ишлегенлери анълашылды — Сеит Осман накълият болюгинде, Чауш исе завод идаресинде.

— Меним эвим фена деталь, — деди Сеит Осман. — Бир одамны сизге бере билем. Истесенъиз, ярын кочип келинъиз!

Чауш имал этмеди. Эртеси куню эшьясыны ве бала-чаласыны машинагъа юклеп, кочип кельди. Эв де, онынъ огюндеки багъча да аджайип эдилер. Чауш ишгъаль эткен оданынъ пенджерелери юзюмликке, къапусы верандагъа чыкъа. Мустафанынъ юреги джылынды, бойле кучъ меселенинъ къолай чезилип кетювине севинди.

Эки айле бир дам астында яшады, севинчлерини ве кедерлерини болюштилер. Сеит Османнынъ къорантасы, истегенде, сыкъылмай, Чаушнынъ одасына кирип чыкъты, Чаушлар исе, зарур кельсе, шорбаджынынъ мусафирперверлигинден файдаландылар.

Айлар кечтилер, йыл кечти, бу тынч ве бахтлы омюрге кимсе кедер этмеди. Бир кунъ акъшам устю Шефикъа енге эв ичинде, пенджере янында отурып, Мустафа агъанынъ кольмегининъ сёкюк енъини тикейткъанда, азбарда балаларнынъ шаматасыны эшитип, элесленди. Сервер, эв саибининъ огълу, чичеклерни сувармакъта, Зеверджед исе онъа фиски иле арыкътан сув ташымакъта. Бу — адетий бир иш. Чичеклернен эр акъшам бир-де-бир адамгъа огърашмакъ керек. Бугунъ исе бу иш онъайтсыз олып чыкъты: къызчыкъ сюрюнди, аягъы тайып, арыкъ ичине тюшип кетти. Э! Бунда не бар? Эр кес де ола биле. Къулакъ асмакъ биле керекмей. Зеверджед аягъыны сувдан чекип чыкъарды, аякъкъапыны тентерип, ичинден сувуны акъызмакъ истегенде, текрар тайды, аякъкъапы кене... сув ичине тюшти. Бунда да бир шей ёкъ. Ал туфлянъны, чул парчасынен сюрт, сонъ арыкъ четиндеки отлар устюне къой, къурусун. Къызчыкъ, ялдап кетейткъан туфлясыны узанып тутмакъ ичюн, дигер элиндеки къопкъаны Серверге узатты, чюнки элини бошамакъ керек эди. Огълан къопкъаны алмады, кери уйтеди, ойле уйтеди ки, къопкъа къызнынъ элинден къуртулып, арыкъ четиндеки цемент устюне тюшти, быланчыкъ сув къызнынъ устюни сылатты.

— Санъа не олды? Делирдинъми? — деди къыз. Ынджынъганындан козылеринде яшлар асыл олдылар.

— Мен дегиль, озюнь... делисинь, — деп джекирди Сервер.

Зеверджед айретте къалды. Ири козьлери ашагъы энди, балчыкъкъа чомгъан аякъларыны ве былашкъан антерини корьген сонъ пек окюнди, чюнки бунунъ ичюн анасындан джеза чекеджек эди. Къыз озюни акъламагъа ыдырынды.

— Бакъ бунъа! — деди о, Серверге дарылып. — Эр ерим чамур. Енъи антерим...

— Не? Антеринь? — Сервер кибар сес иле къычырды. — Антеринь дегиль, аякъкъаплар... аякъларындаки туфля кимниньки, билесиньми?

— Менимки... кимнинь оладжакъ?

— Ёкъ... менимки.

Сервер эгильди, къызнынъ аягъына япышты.

— Токъунма! — Зеверджед огъланны къакъыштырды, уйтекледи, — Эдае аптеге айтырым!

Лякин Сервер кучлю эди, къызнынъ аягъындаки туфляны зорнен чыкъарып алды.

— Биревнинъ аякъкъапларыны кийгени кийген, даа алекетине бакъ! — деди Сервер кин ве ачув иле. — Азыргъа дуаджылар... Бир шей корьсенъиз, дерьал сизиньки олып кете.

Къыз, бу сёзлернинъ манасыны анъламай, огълангъа бакъты-бакъты, сонъ — агълады. Ойле окюнчли агълады ки, Сервер къоркъты, тез-тез эвге чапты.

— Сенинъ аякъкъапларынъ... — къыз козьашлары тёкерек, огъланнынъ артындан къычырды. — Сенинъ туфляларыны софада яталар. Сен — яланджысынъ!

Коридорда бир чифт туфля яткъаныны Сервер озю де эследи, амма хатасыны танымакъ истемеди, ичери кирип кетти.

Бойле адисе олып кечкен эди. Керчек о вакъытта Сервер он дёрт яшында олса да, эр шейни анъламагъа борджлу эди. Лякин балалыкъ... Баланынъ кимер арекетлерини афу этмек керек. Шефикъа енге бу чиркин вакъианы унутмакъ истеди. Эв саиплери онъа эмиет бермез, балалар барышыр кетерлер, деп тюшюнди. Амма джан агъыртыджы о сёзлерни къайда къоймалы? Огълан Чаушларгъа: азыргъа дуаджылар — деди. Бойле шейни къафадан чыкъарып атмакъ мумкюнми?

Мустафа иштен кельген сонъ, енге онъа эписини икяе этти.

— Сонъ, бунда не бар? — Чауш омузларыны къысты. — Балалар... ачувланмакъ керекмей.

Шефикъа къоджасы иле разы олды.

— Мен де ойле беллейим...

Лякин гедженинъ бир маалинде, Чауш тёшек ичинде яткъанда, бу адисе текрар эсине тюшти.

— Эдаенинъ лакъырдыдан хабери бармы? — деп сорады о, къарысындан.

— Бар, — деди Шефикъа, — Эписини корьди. Амма бир сёзчик айтмады.

Иш джиддийлешти. Анасы яхут бабасы баланы тыймакъ истемесе, демек, онынъ фикиринен разылар, бельки де огълуннынъ бу акъаретли арекетлерини такъдирлегендирлер? Бельки огълан Эдаенинъ яхут Сеит Османнынъ сёзлерини текрарлады.

Чауш бутюн гедже юкъламады. Саба эрте азбаргъа чыкъты, эв саиби иле корюшип, лакъырды этмек истеди. Де аран огюнде, де азбар къапу, де улукъ янында турды, доланды. Эвден кимсе чыкъып бакъмады. Эдае енгенинъ озю эвде ёкъ киби, гизленди. Чауш, эвдеки сюкюнет, эв саибининъ къурунтысы экенини бильген сонъ, агъыр ислер иле азбардан чыкъты. Демек, огълан ана ве бабанынъ идраки иле иш корьген. Олар, ана ве баба, энди акъибетни беклейлер.

Уйле тенеффюси маалинде, Чауш юк машинасы кабинасына отурып кельди, эвдеки эшьяны юкледи, къарысыны ве къызыны алып кетти. Мустафа шейлерини джыйыштырып, азбар бойлап машинагъа ташып, юкни багълагъанджа эки саатлыкъ вакъыт кечти. Бу вакъыт ичинде къапу огюнде Сеит Осман пейда олур: «Эй, къоншу!

Меним иле лакъырды этмей, бойле чыкъып кеткенинъ не?» деп дарылыр белледи. Амма ойле олмады. Кимсе чыкъмады. Чаушны кимсе токътатмады.

Ондан бери Сеит Османнънъ эви Чауш ичюн ябаний олды. Шеэрге чыкъса, сокъакъта апансыздан Сеит Османнънъ коръсе, дигер къалдырымгъа авуша. Эгер юзь-юзьге расткелишселер, Чауш къуру селям бере, Сеит Осман да тек селям ала. Лакъырды этмейлер. Эр экиси де бир-бирине даргъынлар. Докъуз йыл бойле.

— Эписининъ себеби — балаларымыз, — деп текрарлады Сеит Осман, — лякин сиз, Мустафа агъа, акълы дегиль эдинъиз!

— Мен... акълы дегиль эдим? — Чауш онъа козьлерини тикледи. — Я ким акълы эди? Сизми?

— Мен озюмни къабаатлы эсап этмейим, — деди мусафир.

Сеит Османнънъ юзьсюзлиги уютлерни кечти. Чауш, мусульман олмаса ве мусафирперверликнинъ къаиделерине риает этмесе эди, Сеит Османнънъ террасадаки гыгъылдавыкъ потюклерини чокътан элине туттурып къапуны косътерир эди. Лякин каиделерге таби олмакъ керек. Ондан да гъайры, Мустафа бу иште ким къабаатлы экенини о вакъытта, асылындан, билалмагъан эди.

— Ким къабаатлы? — Чауш мыскъыллы сес иле сорады. — Сизге бакъсанъ — эчки къашкъырны чайнап юткъан...

— Эр шей ола биле, — деди Сеит Осман. Лафны кесмек истеди.

Бу — юзьсюзлик дегиль, Чаушнънъ аилеси ичюн акъарет эди. Дикъкъат этинъиз: мусафир эв саибининъ намуслылыгъына шубелене.

— Ола бильмей! — Чауш итираз этти, — Эчки даима эчки, къашкъыр исе — къашкъыр.

— Барсын, ойле олсун... — Сеит Осман лакъырдыны чевирмек истеди. — Бала деген шей нелер япмай? Онъа ола, эвни терк этмек керекмей эди? Сиз окъумыш адамсынъыз, менимнен ачыкътан ачыкъ лакъырды этмек керек эдинъиз.

— Кимнен? — Мустафа эллерини эки якъкъа керди. — Азбарда джан огълу джан корюнемесе?!

— Мен эки кунъ учъ гедже станцияда эдим... Бизде юклю вагонлар къазагъа огърадылар, — деди мусафир, асыл да сыкъылмайып, — эвге кельдим, сиз ёкъсынъыз. Эдае де пек кедерленди.

Чауш мусафирни яхшы этип сёгип, масхара этип, эвден къувмакъ истеди. Япалмады. Сонъ оны азачыкъ санчып алды.

— Кедерленди? Мен ойле шей сезмедим. Эбетте, ёкъ шей бир вакъыт сезильмей.

— Озюнъиз билесинъиз, Эдае хаста. Мен баланы къатты джезаладым. Ойлеки, арыкъ янынъдаки вакъиа омюр-билля хатиринде къалды.

— Онынъ ичюн, утанмайып бабасыны меним эвиме ёлладымы?

— Эбет... докъуз йылдан сонъ. — Сеит Осман кулюмсиреди, — шимди огълан Зеверджедни севе.

Чауш ачувындан туюльди, оксюре башлады.

— Кимни? Зеверджедними?

— Эбет... — деди Сеит Осман, — олар бир дам астында осьтилер, бир дам астында бахтлы олмакъ кереклер.

— Бу мумкюн дегиль.

Чаушнънъ башына о къадар акъарет ве кедер кетирген дам энди Зеверджеднинъ саадети олмакъ керек. Бу не демек? О зыпкъын Сервер Зеверджед акъкъынды тюшонмеге насыл джесарет этти?

— Олар бир-бирлерини севелер, — деди Сеит Осман текрар.

— Бир-бирлерини? Зеверджед де Серверними?

— Эбет... Энди къайтып кельген сонъ...

— Къайдан къайтып кельген сонъ? — деп сорады Чауш — Ким?

— Огълан... Москвада окъуй эди. Битирип кельди.

«Зеверджед насылдыр студент иле мектюплеше. Араларында бир шей бар...» деген эди Шефикъа. О вакъытта Чауш инанмагъан эди. Зеверджедни — илий къыз деп биле эди.

— Не япмалы? — деди Чауш тюшкюн алда. — Эгер къыз да севсе...

— Эбет! — Мусафир Чаушнынъ сёзлерини икърар этти. — Экиси бир-бирини...

Мустафа аякъкъа къалкъты. Лякин онъа шимди ерде отурмакъ керек эди. Аякълары пек агъырмакъта, юреги сыкъылмакъта. Къалкъты, къапуны ачып, Шефикъаны чагъырды.

— Апакъай, мында кель!

Шефикъа енгенинъ кедери акъайынынъкинден аз дегиль эди. О, меджалсыз алда кирди, сетке отурды.

— Ниает, мен керек олдыммы? — деп сорады енге ве агъламсырады. — Зеверджед даа бала. Окъувыны битирсин. Мустакъиль фикир этмеге огренсин, о вакъытта тюшюнип бакъайыкъ!

Шефикъа енге, башкъа аналар киби, къызыны онынъ озь бахтындан къорчаламагъа урунды. Аналарнынъ ред этюви — бу адетий шей. Ред этювининъ биринджи себеби — къызнынъ яшлыгъы эди. Албу исе къызнынъ яшы йигирмиден кечкен. Мустафа ве Шефикъа исе киевден ред этмектелер. Сеит Осман тааджиленди. О бу кибарлыкънынъ манасыны анъламакъ истеди.

Шефикъа енге Сеит Османн яхшы бильмей. Ондан къуртулмакъ къолай дегиль. О Чаушларнынъ ахларыны-охларыны дикъкъатнен динъледи, энъсесини бир къашып алды, сонъ козълерини ашагъы догърулттып, деди.

— Окъувыны битирмек истесе — битирсин. Мен къаршы дегим. Къыз бильги ве зенаат саиби олсун.

Сеит Осман озь бильгенини айтты. Адамда идрак олса яхшы. Лякин тек бир адамда олувы этрафтакилерни севиндирмей. Чауш телашкъа тюшти. Мусафирге эвнинъ къапусыны косьтермек мумкюн дегиль, ондан башкъа, Зеверджедни де тюшюнмек керек. Сеит Осман шимди бизим эвде экенинден къызнынъ, шубесиз, хабер бар. Сервер иле берабер озь талийлерининъ чезилювини беклейлер. Булар исе мында давалашмакъта, кечмишни хатырлап, бир-бирине опыкеленмектелер. Яшлар яшайджакълар. Къартлар не япаджакълар? Даима эски кылыкълары пешинден юреджеклерми? Мени Сеит Османнынъ аилеси ынджытты, онынъ иле эсаплашмакъ кереким деп, Зеверджеднинъ такъдирини ёл ичинде быракъаджакълармы?

Сеит Османгъа ве Серверге башкъа якътан да бакъмакъ мумкюн. Къарт — инат, бу догъру. Айнеджи. Адамнынъ джаныны агъыртмагъа уста, бу да догъру. Амма Сеит Османнынъ бу нукъсанлары огълуна юкъкъанмы? Дигер тарафтан, Сервер — Сеит Османнынъ огълумы аджеба? Ёкъ... Йигитнинъ ким экени шеэрде белли. О, бир вакъытта джемаатнынъ сайып — севген кишиси Керим Терзининъ аилесинде догъгъан. Бала кучюджик экенде бабасы ордугъа кеткен. Эвде анасы ве алапчеси иле къалгъан. Насыл яшагъанларыны бабасы джебеде олардан алгъан мектюплеринден бильген. Джебеге кеткен мектюплерде исе севинчли хаберлер языла, кедерли шейлер акъкъында къарысы суса эди. Догъру япа эди — джебеде аскернинъ озь кедери етеджек, барсын, озь аилесини итияджсыз яшай деп бильсин.

Керим чокъ дженк эте. Къавкъаздан тута, кунъбатыгъа — немсе топрагъына барып чыкъа. Ёлда озюне бенъзеген адий аскернен корюше, ады — Сеит Осман... Джебе аяты достлукъны пеките. Эки аскер ойле достлашалар ки, бир-бирлеринден айырылмакъ мумкюн олмай. Эр ерде бераберлер. Лякин дженкте такъдир даимий дегиль. Бир кунъ келе, ёллары чаталлаша. Сеит Осман яраланып, госпитальге тюше, Терзи исе илери... Берлинге догъру кете. Догъру ёлнен дегиль, Венгриядан кечип. Достунен сагълыкълашкъанда, озь адресини къалдыра, дженктен сонъ мытлакъа корюшмек ичюн сёз берешелер.

Дженк бите. Сеит Осман ишке ерлешкен ве эв тапкъан сонъ, тесадюфен Терзининъ аилеси иле корюше, амма Керим ёкъ. Будапешт янларында эляк олгъан. Къарысы да ёкъ, о кыркъбешинджиде ольген. Огълу Сервер къалгъан, алапчеси къарт, зайыф къадыннен

омюр кечирмекте. Онъа баланы асрамакъ кучь. Сеит Османнынъ юреги яныкъ иле тола. «Огъланны манъа беринъиз — дей о, енгеге. — Достумнынъ огълу, меним огълум олсун». Бедбахт къадын ялвартмай. Ах, чеке... агъламсырай, баланы бере. Онынъ бир озюне биле яшамакъ кыйын.

Сеит Османнынъ озь къарысындан бала олмады. Тали оларгъа Серверни багъышлады. Серверни севди ве онынъ иле озьлерини бахтлы ис эттилер. Сервер, итиядж бильмей осьмеси ичюн не керек олса, эписини яптылар. Яхшы ашатты, яхшы кийиндирдилер. Мектепни битирген сонъ институткъа ёлладылар, окъуттылар. Сервер энди инженер. Амма эвленмеге де вакъыт.

Сеит Осман, эльбетте, алидженап иш япты. Лякин Чауш онъа, эр алда, кенди ичюн сой-соп ола биледжек адам деп бакъалмай. О, адамларгъа, ничюндир, Дилявернинъ лыйкъаты нокътай назардан бакъа... озь огълу кибими, дегильми? Сеит Осман бу ольчюни танымай. Сервер балалыгъында, йигит шанына сыгъмаз шей япты. Лякин о вакъытта он дёрт яшында эди. Итимал вакъыт оны тюзеткендир. Зеверджед де пек къусурсыз дегиль. Огълангъа севгисини бабасындан гизлеп кельген. Ничюн? Ёкъса, Чауш онынъ ишанчыны суи-истемал эттими?

— Мен сизни ашыкътырмайым, — мусафир Чаушнынъ тюз акъаяткъан фикирини бозды. — Вакъыт бар... тюшюнип бакъынъыз. Ольченъиз — бичинъиз!

Вакъыт бар! Бу — догъру. Лякин иш тёк вакъыттамы? Сеит Осман балаларнынъ келеджегини пек саде тасавур эте. Огълуннынъ къазанчыны къызнынъ джиэзини эсаплагъан, зарур квартиранынъ колемини ольчеген. Демек, иш биткен. Биткенми аджеба?

— Мен, эльбетте, анълайым, Зеверджед дюльбер къыз. Бу эр кеске малюм, — Сеит Осман кене шорбаджынынъ фикирини больди. — Амма меним Серверим де осал йигитлерден дегиль. Шеэр сокъакъларында, тар балакълы, безь тикишли штанларда янбашларыны дырбайтып юрюджи, о узун джаллылардан дегиль. Эбет, Мустафа! Олардан дегиль. Серверни ойле тербие этмедим.

Мусафир, огюндеки столгъа таяна берип, зорнен еринден къалкъты, бичимсиз, ири мучесини догърултты, башыны гъурурлы алда тёпеге тиклей берип къапугъа догъру юрюш этти. Сеит Осман душманнынъ эвине биринджи озю кельгенине ве акълашны озю теклиф эткенине бакъмадан, корюниши, озь шахсиетине буюк урьмет эткенини косьтермекте эди. «Мен элимден кельгенини яптым, алидженаплыгъымдан файдаланынъыз, бахтлы олунъыз...» демек истеди.

— Отургъайдынъыз даа... — деди Шефикъа. — Не турдынъыз?

— Эбет! — Чауш къарысынынъ сёзлерини такъдир этти. — Вакъыт бар...

— Вакъыт, эльбет де, ёкъ дегиль... — мусафир босагъа огюнде токъталды. — Амма манъа ашыкъмакъ керек... Сагъ-селямет олунъыз! Вакъыт тапып, сиз де бизге бир келинъиз! Эвимиз шимди денъишти. Багъча осьти, далланды.

Сеит Осман босагъадан атламаздан эвель козьлерини тёпеге тикледи, къапунынъ юксекигине дикъкъат этти, сонъ аягъыны яваштан котерип, тышары узатты. Софада потюклерини киймеге тедарикленгенде Шефикъа енгеге чевирильди.

— Кендже Диляверни ким кетирди... билесинъизми? — деп сорады ондан.

Шефикъа бекленильмеген бу суальден шашмалады, козь къапакъларыны сыкъ-сыкъ ойнатты, гуя мусафирге, гузель этип бакъмакъ ичюн нелердир кедер этмекте эди.

— Бильмейим... — деди енге, — Насылдыр Серёжа...

Сеит Осман кулюмсиреди. Сонъ этли козь къапакъларыны ашагъы эндирди.

— Серёжа? Эбет, онъа Серёжа демек де мумкюн, лякин акъыкый ады — Сервер!

Сонъки сёзни мусафир ойле гъалибане сёйледи ки, Шефикъа ве Чауш пек тааджипландилер — огъланнынъ алидженап иши оларны ольдюрди.

— Не? Не? — енге мусафирге кийик-кийик бакъты.

Сеит Осман индемеди. Азбар къапугъа догъру адымлады.

Чауш Сеит Османнынъ эвине бармакъ керек. Ойле олып чыкъа. Огълу акъкъында сёз ёкъ. Яхшы йигит. Темиз юрекли, алчакъ гонъюлли, кендже Диляверни Потиден кетирген,

амма кимсенинъ хабери ёкъ. Кельген маалинде Шефикъагъа биле корюнмеген. Демек, Зеверджедни пек сева. Севгисиз бойле ишлер япылмай.

Чаушнынъ башы айланды. Къафасында о къадар чокъ фикирлер догъды ки, оларны идаре эталмай, къыйналды. О фикирлер къарт Мустафагъа не ишлемеге фырсаат бердилер, не юкъламагъа. Бу мусаллат меселени насыл чезмели? Сеит Османгъа не джевап бермели? О инат адам... эльбетте, беклер.

— Апакъбай, — деди Чауш къарысына. — Манъа бакъ! Докъуз йыл эвельси олып кечкен вакъиа, занымджа, къызнынъ келеджегине кедер этмемек керек.

— Эльбетте... — Шефикъа башыны огге меиль берип, эки кере къакъытты. — Кечмишни унутайыкъ. Бизге мани олмасын. Сёз меним, сенинъ акъкъынъда кетмей, къызымнынъ талийи акъкъында кете.

— Э! Сен, къадын, улемасынъ! Эвельде мен буны насыл этип сезмедим?

— Айса... озюнь лакъырды вакъытында мени янынъдан къува бересинъ... — Шефикъа бир санчып алды. — Сен даа чокъ шейлерни сезмейсинъ...

— Чыкъып тур дедим. Къувмадым. — Чауш озюни акъламакъ истеди. — Сен зеккийсинъ, лякин адалетсизсинъ. Биз, фикиримдже, аятымызда яман яшамадыкъ.

— Барсын, къызым бахтлы олсун, — деди енге, къоджасынынъ сёзлерини эшитмеген олып. — О Серверни сева. Шемснурнынъ айткъанына коре, олар къач йыллар эвельси бир-бирине сёз беришкенлер.

Чаушнынъ къашлары тёпеге тиклендилер.

— Шемснур... о не биле? Къызымнынъ ишлерине къарышмасын. Озю биревге ашыкъ олсун да... онъа сёз берсин!

Лякин Зеверджед, огълан себебинден, башыны гъайып эте язгъаныны Чауш бегенмеди. Къызлыкъ гъуруры къайда? Ляйыкъат, мустакъилиет къайда?

— Барсын, эвленсинлер, — деди Чауш ве, башыны сагъ тарафкъа янтайтып, учь дефа сильтеди.

Экиси де бир сёз иле, къыз акъкъында къарар чыкъардылар, лякин бир сёзни экиси де озьлериндже чешит-чешит сёйледилер. Чауш бу сёзни сёйлер экен, дудакълары асабийленип, титредилер, енге исе башындаки явлыгъынынъ уджунен козьлериндеки яшларны сильди, ах чекти.

Шу куньден итибарен эвде омюр денъишти. Тек Зеверджед акъкъында тюшюнильди, эр шей Зеверджед ичюн япылды. Шефикъа гизлиден къызы ичюн джиез азырлай башлады. Мустафа исе, шарап фучусына башкъаларындан эвель тюшеджек юзюм салкъымларына козете берди. Той, эки аиленинъ разылыгъынен кузьге тайин этильди.

VI

Кузь исе, озюнинъ сабырсызлыкънен бекленильгенини дююп, ашыкъты. Чаушнынъ эви огюнде узун далларыны джайдырып тургъан чынарларнынъ япракълары эрте сарардылар. Къырмызы ренкли къадифе чичеклер кунешнинъ сонъки сыджакъ шавлелери алтында сарарып солып биттилер. Акъшамлар тынч ве салкъын олдылар.

Бойле акъшамларнынъ биринде Мустафа, эр вакъыттаки киби, тюшюнджели алда заводдан эвге къайтмакъта эди. Тюшюнджелер, Чаушны ичте быракъмайлар. О, бу къарт чагъында, ялынъыз сюкюнетте раат яшай биледжек. Амма эвде сюкюнет ёкъ. Ве бунда Мустафа къабаатлы дегиль. Башында къайгъы-къасевет эксик олмай. Де огълу тирильгени акъкъында телеграмма. Де огълу ерине — торун. Де Зеверджеднинъ тою. Эписи — Чаушны эджанландырыджы хаберлер.

О шимди ашыкъмай келеята. Къафасындаки фикирлерни ольчеп бакъмакъ истей. Лякин ёкъ. Бунъа да имкян берильмей. Даима бир шей мани ола. Иште... къапу янынъда, чинар кольгесинде насылдыр пысырды чыкъмакъта. Гизли, эджанлы, сецинчли пысырды.

Къулакъ асмай, кечип кетмек мумкюн. Амма давуш таныш. Пек таныш.

— Зеверджед, сенсинъми? — деп сорады Чауш.

— Меним, баба!
— Янынъдаки ким?
— Сервер...

Чокътан бери бекленильген корюшов. Керчек, Чаушта киевни геджелейин сокъакъта расткетирюв умюти ёкъ эди. Эвеля, онынъ юрюшини яхшы козьден кечирмек ичюн, узакътан корьмек, сонъ ян-янаша, козь-козьге келип къонушмакъ керек. Зеверджед, эгер элинден кельсе, шимди догърулып, бабасынынъ козьлери ичине бакъсын.

— Юрь эвге! — деди Чауш къызына, серт давушнен.

Къыз не дейджегини бильмей, сусты. Серверге козетти. О да, къайнатасынынъ сёзлерини насыл этип аныламакъ кереклигини бильмей, тикленип къалды.

— Сен де! — деди Чауш. Серверге мураджаат этип.

Зеверджед эджангъа кельди. Бабасынынъ къабаджа чыкъкъан эмирини йымшатмакъ ичюн незакетле деди:

— Кирынъиз, Сервер! Севимли мусафиримиз олунъыз!

Кучюк тахта къапуны ачты, бабасына кечмеге ёл берди, сонъра Сервернинъ билегинден тутып, азачыкъ огге чекти... ниает, озю де кирди.

Шефикъа енге оджакъ башында аш пиширюв иле мешгъуль эди. Къызыны ве къоджасыны беклемекте... амма бойле кеч маальде учюнджи киши сюррип келир деп умют эткени ёкъ. Шашты шашмалады. Оджакъ устюнде къайнамакъта олгъан къазан бойле мутерем мусафир ичюн юфкъаджа эди.

— Раатсызланма, апакъай! — деди Чауш, къарысынынъ аджизлигини корип, — мусафир озь кишимиз!

Шорбаджынынъ тенбиси Шефикъадаки сыкъынтыны эксильтмеди. О, къара костюмли йигитке козьлерини тегереклендирип бакъа берди ве ялынъыз о: «селям алейким, Шефикъа апте!» деген сонъ, мучесиндеки кергинлик бошап кетти. Мусафирге догъру эки-учь адым юрьген сонъ, къызынынъ нишанлысы экенини бильди.

— Алейкум селям, огълум! — Шефикъа незакетли джевап берди. — Керчектен де, озюмизнинъки экен. Кирынъиз эвге!

— Сагъ олунъыз! Багъча ичинде де фена дегиль, — Сервер сыкъылды, бир талай аякъ устюнде турды, сонъ кенъ ве алчакъ стулгъа отурды. Бу — Мустафа агъанынъ балта иле чинардан ясагъан отургъычы эди. Сервернинъ бу эвге кирюви апансыздан олды. Эгер анъанели, джиддий лакъырдысы чыкъа къалса, онъа азыр дегиль.

— Багъчада истесенъиз, багъчада отурынъыз. — Чауш мусафирнинъ арзусына разы олды. — Софраны асма юзюмлер астында донат, апакъай!

О Шефикъа енгеге: «ашны да тездже къой...» деп фысылдады, озю подвалгъа тюшип кетти. Анда, фучуда къокъулы мускат бар.

Чауш подвалда, Шефикъа оджакъ башында озь ишлери иле мешгъуль экенлер, Сервер иле къыз гизлиден къонушып алдылар.

— Мен санъа айттым... — деди Сервер, — къапы огюнде турмайыкъ, дедим. Иште, къолгъа тюштик!

— Тюштик... сонъ, не олды? — Зеверджед онъа итираз этти. — Къартлар сени корьмек истей эдилер, корьсюнлер.

Чауш элинде сурали, подвалдан чыкъты. Стол устюнде шарап, зейтюн, патильджан туршусы пейда олды.

— Столгъа якъынджа отурынъыз, — деди Чауш. — Эпинъиз отурынъыз. Сен де, апакъай. Зеверджед де!

Эвнинъ эалиси стол башында ерлешкен сонъ, Чауш къаделерге шарап къойды.

Зеверджед умютсизден юзь берген бу вакъиадан мемнюн эди.

— Балаларым! Сизнинъ акъкъынъызда эки сёз айтмакъ истейим, — деди Чауш. Кузь елинден сувукълангъанмы, ёкъса, богъазына козьяшы тыкъалдымы, о кучлю оксюрди, юткъунды, сонъ девам этти: — Мен Диляверни козьде тутам.

Зеверджед тааджиplenди.

— Диляверни? О баланынь бу вакъиагъа не алякъасы бар?

Чауш кызына бакъып, кокюс кечирди.

— Торунымны... Ёкъ. Мен уйкен Дилявер акъкъында сёйлемек истейим. Меним Дилявер деген огълум бар эди... сенинь агъань!

Лякин эляк олгъан кишини шимди анъмакъ келишикли шейми? Олюм, эр алда, той арфесиндеки зияфетни яраштырмай. Яшлар ичюн шимди бу керек, дегиль. Севинч, саадет хусусында айтылса, башкъа меселе. Ойле адет олгъан. Эвленюв арфесинде баба, яхут ана балаларгъа телькъин бермек керек.

— Ша-ай... Сонъ? — Зеверджед бабасынынъ лафынынъ нетиджесини беклемекте эди.

— О сизинъ бахтынъыз ичюн озюни аямады, — Чауш кеттикче терен тюшонджелерге далды, сёзлери, озь тюшонджелерине джевап оларакъ янъгырадылар. — Адамларгъа аят багъышлады, озю исе ондан, о аяттан, кетти.

Чаушнынъ сеси къалтырады, сонъ узюльди. Бу саран сёзлер астында кучлю ислер ве фикирлер бар эди. Сёзлер фикирлерге тарашлыкъ эти, бир-бирлерини ойле сыкъыштырдыларки, къарт Мустафа оларны айтып битиралмады. Сусты, къальбининъ агърыларыны сездирмеди. Янынъда отургъанлар буны анъладылар. Анъламамакъ мумкюн дегиль эди.

Чаушнынъ айткъан сёзлери бельки бу дакъикъаларда пек зарур шейлер дегильдир. Уйкен Дилявер, эльбетте, эляк олды, аятыны шимди сагъ-селямет кишилер ичюн берди. Онынъ хатиресини сакъламакъ керек. Амма Зеверджед иле Сервернинъ севгисинде, эляк адамнынъ буюк хызмети ёкъ. Оларнынъ дуйгъулары тесадюфен, озь-озьлюгинден... къызылчыкъ терегиндеки гоньджелер, яхут баарьдеки булутлар киби, бирден догъды. Зеверджед огъланнынъ козьлерине бакъкъанда, онда, янмагъа къавурылмагъа азыр юрек барлыгъыны бильди. Бу — севги эди. Оларнынъ, экисининъ севгиси. Ве онынъ акъкъында ич кимсечик-кимсечик бир шей бильмей. Бильмеге акъкъы ёкъ. Уйкен Дилявер эляк олды. Кучюк Дилявер догъды. Зеверджед исе къоджагъа чыкъув ниетинде, не япарсынъ?.. Бунъа аят дейлер.

— Сизинъ ичюн! Сизинъ сагълыгъынъыз ичюн! — деди Чауш ве озь тостуны битирди. — Юреклеринъизнинъ ышыгъы ве арарети ичюн!

Бана эв саибининъ сёзлери иле юреклерге далгъан агъыр дуйгъулар унутылды, эр кес кулюмсиреди, атта хахылдап куле башладылар. Зеверджед де кульди, чюнки о багъсус бойле тостны беклемеген эди... адетий, саде тостны. Къыз озь къадесиндеки шарапны, омюринде ильки оларакъ, ичип битирди.

— Меним достум къайда? — деди Сервер, шарапны ичип, къадесини стол устуне къойгъан сонъ, — Корюшмегенимиз бир афта олды.

— Диляверми? — деп сорады Шефикъа, — о эвде отурмай. Де кутюпханеде, де стадионда. Кимерде озенге кете. Балыкъ тута.

— Потиде де ойле... ялыда расткелиштик, — деди Сервер, кулюмсиреп, — къармагъы иле...

Торун лакъырдысы чыкъкъан сонъ Шефикъа гуль киби ачылды. Баланынь бутюн адетлери онъа алидженап, незакетли олып корюнмекте эди. Огълунынъ нухасы.

— Бир кунь мен сувукъландым... — Сервер курорттаки вакъианы икяе эте башлады. — Озом кунеште отурам... Лякин акъсырам оксюрем. Дилявер козьлерининъ къыйыгъындан манъа бакъты: «Сизинъ иле ишлемек эльверишли дегиль... — деди о манъа, — балыкъларны къоркъузасынъыз. Къармакъкъа кельмейлер. Поликлиникагъа барып, корюнсенъиз, не ола?» «Къайда о, поликлиника?» дедим мен. «Бу ерде, якъында. Юрюнъиз, косътерейим!» деди Дилявер. Мени озь анасына, Зейнеп аптеге, алып кельди. Эвеля, анкета толдурдылар. Эким догъгъан еримни окъуп бильген сонъ, къайсы якълардан кельгенимни сорады. Бизим якълар оны ничюн меракъландыргъаныны башта анълап оламадым. Сонъундан меселе малюм олды. Чауш деген кишини бильмейсинъизми? — деп сорады. Билем, — дедим мен. Зейнеп апте инанмады. Шакъа этем белледи. Джаны

агъырды. Лакъырдынынъ сонъундан суалини текрарлады: «Керчектен де, эшитмединъизми? Чюнки бу меним ичюн пек муим».

Зейнеп аптени чекиштирмемек ичюн, бильген шейлеримнинъ эписини айттым. Мустафа агъаны, Шефикъа енгени, Зеверджедни — эпинъизни айтып чыкътым. Мен айтып битирген сонъ Зейнеп апте агълап йиберди: «Оларны къач йыллар къыдырдым, тапалмадым. Сиз янълышмайсынъызмы, аджеба?»

Къалгъаны сизге белли. Ялвардым-ялкъардым. Диляверни алып кельдим. Бирден разы ола къоймады. Сонъки кунъге къадар эп шубеленди. Ниает, къанды. Алып кетинъиз, деди. Лякин эр станциядан манъа телеграмма беринъиз. Мына сизге пара. Кулюштик. Сонъ мен онынънен шойле келиштим: поезддан дигер поездгъа авушылгъан станциядан ве энъ сонъки станциядан телеграмма беририм, дедим.

— Зейнепни коръдинъ... ойлеми, огълум? — Шефикъа енге асретли козьлерини Серверге догъурултты. — Насыл озю... яхшымы?

— Гузель! — деди Сервер.

— Сагълыгъы?

— Еринде.

— Яшмы даа?

— Насыл дейим сизге? Гъалиба яш. Тек сачларында бираз чал бар.

Шефикъа айретленди:

— Ничюн? Ничюн, огълум?

— Ничюн дегенинъ не? — Чауш къарысына къышымлы чере иле бакъты: — О къадар чекишкен сонъ... ничюн чалармайджакъ?!

— Эбет! Ойле! Лякин... языкъ. Пек дюльбер эди...

Шефикъа енге козьлеринден чыкъайым-чыкъайым деп тургъан яшларны сильмек ичюн явлыгъынынъ уджундан туткъан эди, азбар ичиндеки тереклер астындаки сокъакъта аякъ давушлары эшитильди.

— Вай, огъулчыгъым! Вай къозучыгъым! — енге джошкъун сес иле къычырды ве кендине якъынлашкъан торунына догъру юрьди. — Сени беклей-беклей юрегим узюлип кетти, балам!

О кендже Дилявернинъ манълайындан опыти, стол башына отуртты.

— Сергей эмдже, — деди Дилявер, селямлашув биткен сонъ. — Сизге анамдан телеграмма кельмедими?

— Насыл телеграмма! — Мустафа, къор узерине баскъан киби къакъынып йиберди.

— Манъа, мында... къартбабамларда къалмакъ ичюн мусааде бермесини риджа эткен эдим.

— Ананъ сенинъ адресинъни бильмейми?

— Биле... бельки гъайып эткендир дейим. Почтагъа кирип бакътым, ёкъ.

— Тезден келир... — деди Чауш, башыны саллап. — Ёллагъан олса, алырмыз. — Лякин давушында даргъынлыкъ сезильди.

Келиннинъ суса берюви юрегине ятмай эди. Эки мектюп язды — джевап ёкъ. Сонъ телеграмма ёллады, кене чым-чырт. Баланынъ юрегини сынап бакъмакъ истейми... Алла бильсин! Бираз асретлик чексе, къайтып келир беллейми? Дилявер, керчектен де, къасеветлене. Тюшюнджели олып къалды. Кимерде мектюп деп сандракълай.

— Мектюп келир... — Шефикъа енге торунны тынчландырмакъ истеди, — Ананънынъ вакъыты олмаса керек. Бельки къабаат почтанынъ озюндедир. Мектюплер кимерде конторларда ятып къалалар.

— Олды шуны! — Чауш иддетленди. — Мектюп язылгъан, тезден келир, демедимми? — Къартнынъ череси, эвельки киби, бунарлы, козьлери асретли эди. Стол башындакилер ондан энди севинчли лаф беклемедилер. Мустафа къарысына: — Шарап къой! — деп ишарет этти. — Турунъыз, эпимизнинъ селяметлигимиз ичюн ичейик!

Къаделер алель-аджеле толдурылды, котерильди. Зеверджед исе еринде арекетсиз отурмакъта эди.

— Сен, кызым, селямет олмакъ истемейсинъми? — деди онъа Чауш.
Къыз шашмалады. Не айтаджагъыны бильмей, элини къадеге узатты.
— Ша-ай! — деди Чауш мемнюн давуш иле, къадесини дудакъларына токбундырды,
бир шейлер даа айтмагъа ниетленди, лякин айталмады.
— Ана! — деп кычырды кендже Дилявер, — Аначыгъым!
Эллерини ачып азбар къапу бетке чапты. Онынъ артындан чанабаджакълап Мустафа
кетти.
Анда, ёлда... кимдир къапуны къакъмакъта эди.
Багъчаны сюкюнет басты.
— Зейнеп, сенсинъми?
Ёкълукътан асыл олгъан, севинчинден кульген ве агълагъан сес джевап берди.
— Меним... баба!
Енгенинъ къолундаки пармакълары йиберильди, къаде ерге, таш устуне тюшип,
парча-кесек олды.
Къаде парланды... демек, эвге бахт ве саадет кельди.

* * *

Ойле экен, адамларгъа мани олмайыкъ. Чаушнынъ эвини терк этейик. Энди кеч олды.
Яз чиллесинде кельген эдик, софада отурып къалгъанмыз. Кузь кельген. Табиатнынъ
солгъан ве сускъан маали. Мейваларнынъ агъырлыгъындан азат тереклернинъ астында
шимди кендже Дилявер истираат этмекте. Ана-баба ве келин лакъырды эте-эте, бир-
бирлерине бакъа-бакъа тоймайлар. Огълан, эллерини четке джая берип, первасыз алда
юкълай. Келеджекнинъ Дилявери. Шефикъа, енгенинъ фикириндже, о бабасынынъ озю.
Оны раатсызламайыкъ. Кучюк тахта къапуны яваштан ачайыкъ, яваштан къапатайыкъ.
Тышарыда ёл белли. Геджелик джадде бою, без эвчиклер арасындан, эрзакъ тюкяны
янындан (о кене япыкъ, чюнки яры гедже), каналнынъ эки ялысыны бирлештириджи чоюн
копюрден кечейик. Тереклер астындан шеэрнинъ меркезине догъру кетейик. Амма ондан
эвель, бизим ичюн къыйметли шу эвнинъ пенджерелериндеки ярыкъкъа бир кере даа
назар ташлайыкъ. Къолумызны саллайыкъ. Биз шимди оларгъа корюнмеймиз, лякин
бунунъ эмиети ёкъ.
Сагълыкънен къал, Чауш огълу Мустафа!

1957 с.